

ATEBE

Dinî Arařtırmalar Dergisi
Journal for Religious Studies
e-ISSN: 2757-5616

ATEBE Dergisi | Journal of ATEBE

Sayı: 9 (Haziran / June 2022), 145-175

Nizâmiye ve Müstansırıyye Medreselerinde Arap Dili Öğretimi

Arabic Language Teaching in Nizamiyyah and Mustansiriyyah Madrasahs

Ahmet Beken

Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı
Assistant Professor Dr., Çukurova University,
Faculty of Theology, Department of Religious
Education
Adana, Türkiye
ahmtbeken@gmail.com
orcid.org/0000-0002-5243-7605
<https://ror.org/05wxkj555>

Muhammed Türkmen

Dr., Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
Dr., Çukurova University, Institute of Social
Sciences, Department of Arabic Language and
Rhetoric
Adana, Türkiye
muhammet_oruc01@hotmail.com
orcid.org/0000-0003-3535-4012
<https://ror.org/05wxkj555>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Date Received: 11 Nisan/April 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 26 Haziran/June 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran/June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Atıf / Cite as: Beken, Ahmet – Türkmen Muhammed. “Nizâmiye ve Müstansırıyye Medreselerinde Arap Dili Öğretimi”. *ATEBE* 9 (Haziran 2023), 145-175. <https://doi.org/10.51575/atebe.1281345>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Ahmet BEKEN – Muhammed TÜRKMEN**).

Yazar Katkıları: Çalışmanın Tasarlanması: AB (%70), MT (%30)

Veri Toplanması: AB (%80), MT (%20)

Veri Analizi: AB (%80), MT (%20)

Makale Yazımı: AB (%80), MT (20)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: AB (%80), MT (%20)

Yayıncı / Published by: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Social Sciences University of Ankara.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Nizâmiye ve Müstansırıyye Medreselerinde Arap Dili Öğretimi

Öz

Dinin temel kaynaklarının Arapça olması, sınırların genişlemesine paralel olarak dilin Arap olmayanlara öğretilmesi ihtiyacı, dilde hataların (lahn) yaygınlaşması, resmî yazışmalarda Arapçanın hâkim dil olması ve bilim dili olarak kullanılması gibi sebeplerle Arapça, dinî ilimlerle birlikte öğretimi yaygın bir şekilde yapılan ilimler arasında yer almıştır. Dinî metinlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak, verilecek dersleri açık ve anlaşılır bir şekilde sunmak, nitelikli bir vaiz ve hatip olmak, delil getirmek ve düşünceyi temellendirmek, münazara ve cedelde başarılı olmak Arapçaya iyi derece hâkim olmayı gerektirmekteydi. Bu sebep ve ihtiyaçlar nahvin bir ilim dalı olarak teşekkülüne ve öğretimine zemin hazırlamış; öğretimi bâdiye (çöl), küttâb, ev, mescit, cami, kitapçı dükkânları, kütüphaneler, devlet daireleri ve medreseler gibi mekânlarda gerçekleşmiştir. Bu çalışma, Arapça öğretimini medreseler açısından ele almakta olup Nizâmiye ve Müstansırıyye Medreseleri merkeze alınarak genelde edebî ilimleri özelde ise nahiv öğretimini konu edinmektedir. Araştırmanın amacı, Arap dilinin söz konusu medreselerde hem dinî ilimlere hazırlayıcı ve destekleyici hem de ayrı bir alan olarak tedris edildiğini ortaya koymaktır. Bu bağlamda çalışma; medreseler kurulmadan önce Arap dilinin hangi merkezlerde tedris edildiğini, medreseler kurulduktan sonra bunun ne şekilde devam ettiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Nizâmiye Medreseleri, Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk (öl. 485/1092) tarafından 449-450/1057-1058 yıllarında ilki Nîşâbur'da olmak üzere Bağdat merkezli kurulan medreselerin genel adıdır. Müstansırıyye Medresesi ise Abbâsî Devleti (750-1258) halifelerinden Ebû Ca'fer Mansûr Müstansır-Billâh (623-640/1212-1242) tarafından 625/1227-28 ile 631/1233-34 yılları arasında inşa edilmiştir. Sözü edilen medreselerde -özellikle Nizâmiye Medreselerinde- ağırlıklı olarak dinî ilimler (Şâfiî fıkhi, hadis, Kur'ân ve tefsir gibi) ve bunlar arasından özellikle fıkıh ilimleri (fürû', usûl, ferâiz, mezheb ve hilâf) tedris edilmiştir. Bu medreselerde müstakil nahiv kürsüsü veya nahve ayrılmış bir bölüm bulunmamakla beraber kendisine olan ihtiyaçtan dolayı nahivle ilgili derslerin verildiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Zira Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin vakfiyesinde nahvin öğretimi için bir nahiv hocasının alınacağı açıkça belirtilmekte, üstelik burada görev yapan müderrisler arasında hatırı sayılır nahiv âlimi bulunmaktadır. Ayrıca medreselerde öğrenim gören talebelerin biyografilerinden hareketle de nahiv ilminin öğretildiği anlaşılmaktadır. Araştırma tarihsel bir konuya odaklandığı için yazılı dokümanların incelenmesi tekniğiyle ele alınmıştır. Buna göre veriler öncelikle dönemle/medreselerle ilgili temel kaynaklardan hareketle elde edilmiş; bilhassa yorum, karşılaştırma, çıkarım ve iddiaların temellendirilmesinde güncel araştırmalardan da istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Arap Dili ve Belâgatı, Nizâmiye Medreseleri, Müstansırıyye Medresesi, Edeb, Nahiv.

Arabic Language Teaching in Nizamiyyah and Mustansiriyyah Madrasahs

Abstract

Arabic was among the sciences that were widely taught along with religious sciences for reasons such as the fact that the basic sources of religion were in Arabic, the need to teach the language to non-Arabs in parallel with the expansion of borders, the spread of errors (lahn) in the language, Arabic being the dominant language in official correspondence and its use as a language of science. To ensure a better understanding of

religious texts, to present the lessons clearly and comprehensibly, to be a qualified preacher and orator, to bring evidence and justify ideas, and to be successful in debate and jadal also required a good command of Arabic. These reasons and needs paved the way for the formation and teaching of nahw as a branch of science; its teaching took place in places such as bādiye (desert), kuttāb, houses, masjids, mosques, bookstores, libraries, government offices, and madrasas. This study deals with the teaching of Arabic from the perspective of madrasas and focuses on the teaching of literary sciences in general, and the teaching of grammar in particular, by focusing on the Nizāmiyyah and Mustansiriyyah Madrasas. The aim of this study is to reveal that the Arabic language was taught in these madrasas both as preparation and support for religious sciences and as a separate field. In this context, the study aims to reveal in which centers the Arabic language was taught before the establishment of madrasas and how it continued. Nizāmiyyah Madrasas are the general name of the madrasas founded in Baghdad, the first of which was in Nîsâbûr, in 449-450/1057-1058 by the Great Seljuk vizier Nizāmülmulk (d. 485/1092). And the Mustansiriyya Madrasah was built between 625/1227-28 and 631/1233-34 by Abu Ca'far Mansûr Mustansîr-Billah (623-640/1212-1242), one of the caliphs of the Abbasid State (750-1258). In these madrasas, especially in the Nizāmiyyah Madrasas, religious sciences (such as Shāfi'î jurisprudence, hadîth, Qur'ân and tafsîr), and among these, especially the sciences of fiqh (furu', usûl, ferâ'iz, madhhab, and hilâf) were taught. Although in these madrasas did not have an independent nahw chair or a department devoted to nahw, it is understood from the sources that courses on nahw were given due to the need for it. However, it is understood from the sources that nahw was also taught in these madrasas. In fact, the endowment of the Baghdad Nizāmiyyah Madrasah clearly states that a teacher of grammar (nahw) will be hired for the teaching of grammar, and moreover, there are considerable scholars of grammar among the mudarris working here. It is also understood from the biographies of the students who studied in madrasas that the science of nahw was taught. However, it should be noted that these madrasas did not have an independent nahw chair or a department for nahw. Since the research focuses on a historical issue, it was handled with the technique of analyzing written documents. Accordingly, the data were obtained primarily from the main sources related to the period/madrasas; current research was also utilized, especially in the interpretation, comparison, inference, and justification of claims.

Keywords: Religious Education, Arabic Language and Rhetoric, Nizāmiyyah Madrasas, Mustansiriyyah Madrasah, Edeb, Nahw.

Giriş

Gramer öğretimi, başka toplumlarda olduğu gibi Arap toplumu için de zamanla ihtiyaç haline gelmişti. İslâm'ın hızla yayılması neticesinde Arap olmayanların Müslüman olmaları ve Arapçayı anlamaya ihtiyaç duymaları¹ bunun önde gelen sebepleridir. Ayrıca sınır boylarında ve ticarî merkezlerde bulunan Arapların kullandıkları dilin zaman içerisinde yabancıların etkisiyle

¹ Muhammed Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nühât* (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1995), 9.

bozulmaya başlaması, dilin safiyetini koruması ve öğretilmesi ihtiyacını doğurmuştur² ki bu durum Arap gramerini ortaya çıkaran diğer bir faktördür. Arap dilindeki bozulma ve hataların (*lahn*) halifeler, Hz. Peygamber ve hatta daha da geriye giderek Câhiliye döneminde mevcut olduğu düşünülürse³ Arap gramerinin erken bir tarihte şekillenmeye başladığı ileri sürülebilir. Bundan dolayı nahiv ilminin temellerinin de Arapçaya lahn/yanlış ifadelerin girmesi sebebiyle atıldığı söylenmektedir.⁴ Çünkü İslâmî dönemde fetihler neticesinde farklı milletlerin İslâm'a girişi ve kendi ana dillerinin yanı sıra Kur'ân dili Arapçayı da öğrenmelerinden sonra lahnın arttığı bir gerçektir.⁵ Bu hataların günlük (konuşma ve yazı) dilde, dinî konularda ve bilhassa Kur'an âyetlerinin okunması ve yorumlanmasında giderek yaygınlaşması insanları endişeye ve bununla ilgili önlemler almaya sevk etmiştir. Dolayısıyla lahn dışında Kur'ân ve hadis metinlerini aslına uygun olarak okuma, bunlardan kastedilen anlamı doğru bir şekilde anlama, Kur'ân ve hadis metinlerini yanlış okuma ve yanlış öğrenmenin önüne geçme gayesi nahvin öğretimini hızlandıran diğer sebeplerdir.⁶ Bu durum aynı zamanda dinî ilimlerin tedvini ile birlikte dile ilgili örnek toplama ve kural belirleme ihtiyacını doğurmuştur.⁷ Hatta hadis, fıkıh ve kelâm gibi kaynakları Kur'ân ve hadis metinleri olan ilimler de nahiv ilmi sayesinde geliştiği⁸ ileri sürülmektedir. Neticede lahnın önüne geçme ve dinî metinleri koruma çabası,⁹ İslâm'ın erken dönemlerden itibaren dil ilminin ve daha özelde Arap gramerinin yaygınlaşp sistemleşmesinde önemli rol üstlenmiştir ki tarihsel süreçte dinî ilimler ağırlıkta olmakla birlikte dile müteallik ilimler (edeb) de her dönemde tedris edilmiş, eğitimin ideali dinî ve lisânî ilimlere vukûfiyet kesbetmek¹⁰ olarak kabul edilmiştir.

² M. Şirin Çıkar, "Nahiv İlimi", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 81.

³ Ahmed Abdulğafûr Attâr, "Mukaddimetü's-sıhah", mlf. Cevherî, *es-Sıhah/Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, nşr. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut, 1407/1987), 15 v.dğr.

⁴ Mahmut Kafes, "Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi", *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 9-10 (1994-1995), 101-115.

⁵ Selami Bakırcı-Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2001), 17.

⁶ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dımaşk, 2004), 2/369; Kafes, "Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi", 101-115.

⁷ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1351-1355/1933-1936), 2/251; Fevzî Mes'ûd, *Sıbeveyhi: Câmîu'n-nahvi'l-Arabî* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1986), 13; Saîd Efgânî, *Mîn târîhi'n-nahv* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1398/1978), 8; Çıkar, "Nahiv İlimi", 82.

⁸ Kafes, "Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi", 101-115.

⁹ Çıkar, "Nahiv İlimi", 81; Emin Cengiz, "Endülüs Tefsir Geleneğinde Belağat İlminin Yeri", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Nisan 2021), 277-289.

¹⁰ George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 131.

Sonraki dönemlerde dille ilgili yanlışların giderek artması bu alandaki çalışmalarını hızlandırmıştır. Örneğin Basra'da dinî ilimlerin öğretimiyle ilgilenirken yaptığı bir dil hatası, Sîbeveyhi'yi (öl. 180/796) Arapçayı öğrenmeye itmiş; İsa b. Ömer (öl. 149/766), Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (öl. 175/791) ve Yûnus b. Habîb'den (öl. 182/798) dile dair dersler almıştır.¹¹ Böylece dildeki hataların farkına varıldığı erken dönemlerden itibaren âlimler ve işin ehli tarafından dilin korunmasına yönelik çabalar gösterilmiştir. “Kavâ'idü'l-'Arabiyye”, diğer bir tabirle “en-Nahv”/التَّحْوِی adı altında kurallar belirlenmeye başlanmış ve bu kurallar dışında konuşulan her kelime/ifade lahn ya da yanlış kabul edilmiştir. Bununla birlikte nahiv ve bu kökten türetilmiş olan farklı kelimeler, Câhiliye döneminden itibaren günlük konuşma dilinde cari olsa da hicri birinci asrın sonlarına değin Arapça dil kuralları manasında bir nahiv kavramından bahsedilmemektedir. Yani her ne kadar nahv sözcüğü lügat manası itibarıyla sahâbe döneminden itibaren kullanılmış olsa da terim anlamına yakın bir anlamda Ebû İshâk el-Hadramî (öl. 117/735) ile beraber ele alınmaya başlanmıştır. Sonraki nesillerde ise sözlük ve terim manasıyla sıklıkla kullanılarak Halîl b. Ahmed'le beraber “Kitâbü'l-'ayn”da olduğu üzere Arap dilinin erken dönem sözlüklerinde yer edinmiştir. Ancak hicri ikinci asrın bir karakteristiği olarak dil çevrelerinde yeni ele alınmaya başlayan diğer başka dil terimlerinde olduğu üzere *nahvin* de -Halef b. Ahmer'in (öl. 180/796[?]) “Mukaddime fi'n-nahv”indeki amaç merkezli tanımı hariç- ilmî bir tanımlanmamıştır. İlmî anlamda ilk nahiv tanımı çabasının hicrî IV. asır dil âlimlerinden İbnü's-Serrâc'ta (öl. 316/929) görülmektedir.¹²

İlk dönemlerde dile dair çalışmalarda Arap dili kuralları manasında nahiv yerine daha çok 'Arabiyye, *i'râb*, lügat ve lahn gibi kavramlara yer verilmiştir. Mezkûr kavramlardan en sık kullanılanları ise 'Arabiyye ve *i'râb*'tır. Nitekim kaynaklar Ebü'l-Esved ed-Düelî (öl. 69/688) döneminde nahvin Arapça (*el-'Arabiyye*) adıyla anıldığını zikretmektedir.¹³ Cevherî (öl. 400/1009'dan önce) nahvi, Arap kelâmının *i'râbı* olarak tarif etmektedir.¹⁴ İsim ve fiillerin sonlarının (hareke, harf ve hazif hâllerinin) manalara delâlet ettiğini anlayan nahiv âlimleri, nahvi *i'râb*, yani *beyân* şeklinde adlandırmışlardır. Bu nedenle gayenin aynı olması sebebiyle *i'râba* nahiv, nahve de *i'râb* denmiştir. *Lügate* gelince o, Allah'ın Arap milletine lütfedip konuşup anlaşmalarını sağladığı Arapçadır.¹⁵

¹¹ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1968), 57; Çıkar, “Nahiv İlmî”, 88.

¹² Yerinde, “‘Nahiv’ Kavramının...”, 217.

¹³ bk. Ebü't-Tayyib el-Luğavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl (Kahire 1375/1955), 24; Kiftî, *İnbâh*, 1/39.

¹⁴ Cevherî, *es-Sıhah*, 6/2504.

¹⁵ Zeccâcî, *el-İzâh fi ileli'n-nahv*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1399/1979), 91.

Nahvin Ebü'l-Esved'den önce olduğuyla ilgili görüşler mevcutsa¹⁶ da çoğunluğun kanaatine göre o, hicri birinci yüzyılda ortaya çıkan nahiv ilminin ilk kurucusudur.¹⁷ Biyografisine yer veren kaynakların bazıları onunla ilgili “Arapçayı ilk ortaya koyan”, “Nahivle ilgili ilk söz söyleyen”, “Mushafı ilk olarak noktalayıp harekeleyen”, “Arapçayı vaz' eden, bablara ayıran, yolunu açan ve kıyasını ortaya koyan”¹⁸ şeklinde ifadelerle yer vermiştir. Nitekim Arap dili kurallarını ifade etmesi açısından ilmî bir disipline ad olarak *nahv* kavramına ilk defa Ebü'l-Esved ed-Düelî ve talebelerinden sonraki üçüncü neslin temsilcilerinden Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî'de rastlanmaktadır.¹⁹ Ebü'l-Esved, lahnın yakın çevresinde de yayıldığını görünce nahiv ilmiyle ilgili ilk adımları atmaya başlamıştır.²⁰ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (öl. 209/824[?]) aktardığına göre Ebü'l-Esved, nahvi Hz. Ali'den öğrenmiştir. Nitekim bu ilmin *en-nahiv* ismiyle adlandırılması, Hz. Ali'nin Ebü'l-Esved'e اُنِّخْ هَذَا النَّحْوُ / “Kuralları bu şekilde koymaya devam et!” demesine dayandığı ileri sürülmektedir.²¹ Halîl b. Ahmed, nahiv ilmini tehzîb ve tanzim edip bablarını tamamlamıştır. Nahvi Halîl b. Ahmed'den Sîbeveyhi (öl. 180/796) olarak ayrıntılarını tamamlamış, delil ve misallerini çoğaltmış ve kendisinden sonra bu konuda yazı yazan herkes için örneklik teşkil eden *el-Kitâb* ismiyle bilinen eserini telif etmiştir.²²

Müstakil bir ilim olarak teşekkül etmeden önce nahiv, sarf (tasrîf) ilmini de kapsarken²³ *el-Arabiyye* her ikisini de kapsamaktaydı. Bu nedenle bu dönemde sarf, nahivden ayrı bir alan olarak telakki edilmemiş, ilk dönemlerde nahiv ve sarfı tek bir çatı altında toplayan gramer, İslâm dünyasında dil ilmi ve alt disiplinlerinin ortaya çıkmasını ve gelişmesini sağlamıştır.²⁴ Hatta edeb hareketinin ilk çalışma alanını nahiv ve lügat teşkil etmiştir. Diğer edeb tetkiklerinin gelişimi,

¹⁶ Örneğin bk. Muhammed eş-Şâtîr, *el-Mûcezz fi neş'eti'n-nahv* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyeti'l-Ezheriyye, 1403/1983), 18. İbn Fâris, nahiv ilminin ilk kez Ebü'l-Esved tarafından ortaya konulduğuyla ilgili rivayeti inkâr etmemekle birlikte bu ilmin öteden beri var olduğunu, Ebü'l-Esved'in bu ilmi yenileştirdiğini, hatta dile dair bilgilerin ilk insanlara tevkîfi olarak verildiğini ve her neslin bu bilgileri kendisinden sonrakilere aktardığını ileri sürmektedir. bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî fi fihri'l-luğati'l-Arabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-Arabi fi kelâmihâ*, nşr. Ahmed Hasan Besec (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 13-15.

¹⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/369; Tantâvî, *Neşetu'n-nahv*, 23.

¹⁸ Meselâ bk. Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1986), 1/39-44; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cîze: Dâru'l-Hicr, 1418/1998), 12/126.

¹⁹ Kûzî, *el-Mustalahu'n-nahvî: neş'etuhu ve tetavvuruhu hatta evârihi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî* (Riyad: İmâdetü'ş-Şu'uni'l-Mektebât-Câmi'atü'r-Riyâd, 1401/1981), 7 v.dğr.; Tantâvî, *Neşetu'n-Nahiv*, 23-24.

²⁰ Kafes, “Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi”, 101-115.

²¹ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 23.

²² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/369.

²³ Hasan Hindâvî, *Menâhucu's-sarfiyyîn ve mezâhibuhum* (Şam: Dâru'l-Kâlem, 1989), 14.

²⁴ Çıkar, “Nahiv İlmi”, 83.

nahiv ve lügat âlimlerinin faaliyetleriyle başlamış ve bunlar nihayette edeb ilimlerini oluşturmuştur. Bunlardan nahiv, edeb ilimlerinin en temel unsuru olup diğer tüm edeb ilimlerine zorunlu giriş konumundaydı.²⁵ Başka bir ifadeyle Arapça gramerinin oluşturulduğu ilk dönem dil âlimleri lügat, nahiv, sarf, ahbâr ve kıraat konularını birbirinden ayırmamış, bunları “Lisaniyyât” ve “İlmü'l-‘Arabiyye” gibi başlıklar altında incelemiştir.²⁶ Bu iç içe olma durumu hicri III./IX. yüzyıla kadar sarfın ayrı bir uzmanlık alanı olarak teşekkül edip nahiv ilminden bağımsız bir ilim dalı olmasına dek devam etmiştir.²⁷ Ancak Kur’ân’ın okunuşunda ve dilde yapılan hataların çoğalmasının yanı sıra yeni Müslüman olan diğer kavimlerin mensuplarına İslâm dininin öğretilmesi gibi saiklerle sarf da nahiv ilmiyle birlikte kurulmuş, birlikte gelişmiş,²⁸ benzer malzeme ve yöntemi kullanarak aynı alanlarda öğretilmiştir. Bu nedenle nahiv ilminin kurucularından bağımsız olarak sarf ilminin kurucularından söz etmenin imkânı yoktur.²⁹ Bununla birlikte başlangıçtan itibaren nahivle birlikte *el-‘Arabiyye* içerisinde gelişmesini devam ettiren sarfın bilhassa hicri üçüncü asırdan itibaren nahivden ayrı müstakil bir ilim olarak kavramsallaştığı görülmektedir. Sîbeveyhi öncesinde ortaya çıktığı anlaşılan sarf (tasrîf), zaman içerisinde gelişerek nahivden bağımsız kendisine has bir bilim hâline gelmiş ve Ebû Osman el-Mâzinî, “el-Kitâb”da bulunan sarf mevzularından istifadeyle “Kitâbü’t-tasrîf”ini telif etmiştir. Ancak bu, sarf ve nahiv konularının birbirinden bütünüyle ayrıldığı ve aynı eserde birlikte ele alınmadığı anlamı taşımamaktadır.³⁰

Nahiv ilminin gelişme döneminde (155-220/772-835)³¹ nahvin sınırları daha da daraltılmış ve doğrudan nahivle irtibatlı olmayan lügat, edebiyat, nevâdir, ahbâr gibi disiplinler dışarıda bırakılarak sadece nahiv ve sarf konularından ibaret hâle getirilmiştir.³² Bununla beraber sarf ve nahivle birlikte sözü edilen ilimler “Edeb İlimleri” (*ulûmu’l-edeb* veya *fünûnu’l-edeb*³³) başlığı altında da ele alınmıştır. Örneğin Nizâmiye Medresesi dil âlimlerinden Kemâleddin el-Enbârî (öl. 577/1181), edeble ilgili ilimleri *nahiv, lügat* (kelime/sözlük bilgisi), *sarf/tasrîf, arûz* (vezin bilgisi),

²⁵ Makdisi, *İslâm’ın Klasik Çağında...*, 129, 149.

²⁶ Yakup Civelek, “Selçuklu Döneminde Arap Dili ve Öğretimi”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 2001), 1/187-206.

²⁷ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 22.

²⁸ İbn Cinnî, *el-Münsif li-kitâbi’t-tasrîf*, nşr. İbrâhim Mustafa-Abdullah Emîn (Kahire: Vizâretü’l-Maârifî’l-Umûmiyye, 1373-79/1954-60), 1/4-5.

²⁹ Musa Alak, “Sarf (Tasrîf) İlimi”, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 155.

³⁰ Kılıç, “Sarf”, 36/136-137; Alak, “Sarf (Tasrif) İlimi”, 111-213; Yerinde, “‘Nahiv’ Kavramının...”, 193-238.

³¹ Tantâvî, *Neş’etü’n-nahv*, 40.

³² Alak, “Sarf (Tasrîf) İlimi”, 159.

³³ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yan ve enbâu ebnâi’z-zamân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut, 1968), 4/147.

kavâfi (kafiye bilgisi), *smâ'atü's-şi'r* (şiir ve vezin tekniği bilgisi), *ahbârü'l-Arab* (Arap kabileleri tarihi) ve *ensâb* (Arap soy bilimi) olmak üzere sekize ayırarak bunlara '*ilmü'l-cedel fi'n-nahv* (dilbilgisine dair cedel ilmi) ve '*ilmu usûli'n-nahv*'i (dilbilgisi teorisi ve metodolojisi) de eklemiştir.³⁴ İbn el-Ekfânî (öl. 749/1348) ise edeb ilimlerini ve bu ilimlere dair mevzuları *lügat*, *sarf*, *nahiv*, *meânî*, *beyân*, *bedi'* (*belâğât*), *arûz*, *kâfiye*, *inşâ* ve *inşâ kaideleri*, *okuma* ve *okuma kaideleri*, *tecvîd* ve *tecvîd kaideleri* başlıklarla ele almıştır.³⁵ Bunun yanında *sarf*, *nahiv*, *lügat*, 'Arabiyye ve edebin birlikte zikredildiği, bunlar arasında genel-özel ilişkisinin kurulduğu örnekler de mevcuttur.³⁶ Ancak bizim buradaki amacımız edebî ilimlerin tarihsel gelişimini, tanımını, amaç ve kapsamını ayrıntılı vermekten ziyade sözü edilen ilimlerin süreç içerisinde hangi mahfillerde öğretildiği ve bunların hangilerinin Nizâmîye ve Müstansırıyye Medreselerinde tedris edildiğinin ortaya konulmasıdır.

1. Medreselerin Kuruluşundan Önce Arap Dili Öğretimi

Arap dili öğretimi, dilin hata ve yanlışlardan korunarak aktarımının sağlanması, dinî ve felsefî ilimlerin öğretilmesi için vasıta işlevi görmesi, medrese eğitim dilinin ve ilmî ve kültürel teliflerin çoğunun Arapça olması sebebiyle her dönemde önemini korumuştur. Başka bir ifadeyle Arapça İslâm coğrafyasının her yerinde bilgi, ilim ve kültür dili olma işlevi üstlenmiştir.³⁷ Bu özelliğinden ötürü Müslümanlar arasında konuşma, hususî, resmî, millî ve uluslararası yazışma, yönetim ve diplomasi dili olmuştur. Mahallî lehçeler ise yazı dili değil, konuşma dili olma özelliği göstermiştir.³⁸ Bu yüzden dil, okuma ve yazmanın bir uzantısı olarak bir âlimin eğitiminin tabii bir parçası sayılmıştır. Dolayısıyla İslâm medeniyetinin hem Arapça konuşulan hem de konuşulmayan bölgelerinde klasik Arapça, erken yaşlardan itibaren temel okuma-yazma bilgi ve becerileriyle birlikte verilmiştir.³⁹

³⁴ Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ'*, thk. İbrâhim es-Sâmerrâî (Ürdün/Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985), 76.

³⁵ bk. İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-mekâsîd fi envâ'i'l-'ulûm*, thk. Abdülmün'im Muhammed Ömer (Kahire, t.s.), 109.

³⁶ Bununla ilgili örnekler için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'/İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 6/2490; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/389; Sarîfinî, *el-Müntehab mine's-siyâk li-târîhi Neysâbûr*, thk. Muhammed Ahmed Abdülazîz (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1409/1989), 44, 202; Kiftî, *İnbâh*, 4/8.

³⁷ Kees Versteegh, "Arap Dili Öğretiminin Tarihçesi", çev. Muhammet Günaydın, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Mevlânâ Anısına)*, 16 (2007-2008), 331-353.

³⁸ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında...*, 143.

³⁹ Münîrüdîn Ahmed, *Muslim Education and the Scholars' Social Status up to the 5th Century Muslim Era (11th Century Christian Era) in the Light of Ta'rîhi Bağhdâd* (Zurich: Der Islam, 1968). Aktaran Versteegh, "Arap Dili Öğretiminin Tarihçesi", 331-353.

Öğrenciler, Arapçayı geleneksel manada bir âlime giderek öncelik Kur'ân olmak üzere dinî metinleri ezberlemek suretiyle okuma ve yazmayı birlikte öğrenir, sonrasında bir hocanın meclisine/ders halkasına girerek dinî metinleri okurlardı.⁴⁰ Nitekim lisana dair ilimlerin tedvini ile dinî ilimlerin tedvini paralel ilerlediğinden bunların öğretimi de buna göre şekillenmiştir. Öneminden ötürü erken dönemlerden itibaren dinî ilimlerle birlikte dil ve edebiyat alanında da birçok ilmin tedrisi yapılmıştır. Örneğin İmâm-ı Şâfiî (öl. 204/820), sabah namazının akabinde ders halkasına oturur, önce Kur'ân okuyan öğrenciler gelir, güneş doğuncaya kadar onlarla ilgilenirdi. Ardından sırasıyla hadis (müzâkere ve nazar), usul, arûz, nahiv ve şiir öğrenmek isteyen öğrenciler için üç ders halkası daha kurulur, öğle namazına kadar her birisinin eğitim-öğretimine yardımcı olur, kendisine tahsis edilen bu ders halkasındaki dersi sona erdikten sonra ise kalkarak evine giderdi.⁴¹ Buna göre dilin hem bizatihi kendisinden kaynaklanan sebeplerle hem de dinî ilimlerle ilişkisi bakımından her dönemde önemini koruduğu, eğitim ve öğretimin konusu olduğunu söylemek mümkündür.

İlk zamanlardan itibaren çölde, ders halkalarında, ilim meclislerinde, küttâb ve mekteplerde (ketâtib), âlimlerin kendi evlerinde, hem küçük hem de büyük mescitlerde, camilerde nahiv, lügat, sarf, şiir, neseb, tarih (eyyâmü'l-'Arab vs.) ve diğer edeb ilimleri okutulmuştur.⁴² Küttâb ve mektepler, bilhassa Emevîler ve Abbâsîler döneminden itibaren daha da yaygınlaşan temel eğitim kurumlarından olmuştur.⁴³ Bu kurumlarda Arapça, nahiv, Kur'ân-ı Kerîm okuma ve ezberleme, hat, şiir ve hesap eğitimin merkezini teşkil etmiştir.⁴⁴ İslâm'ın klasik çağında edebî tetkikler (humanistic studies) edeb kavramıyla gösterilmiştir. Bu kavram diğer alanların yanı sıra filolojiyi ve edebî sanatları da içermekteydi. Edeb birçok türü bulunan eğitim müesseselerinde öğretilmekteydi. Edeb, bu müesseselerden bir kısmını dinî ilimlerle paylaşırken bir kısmı ise münhasıran kendisine aitti. Küttâb da denilen mekteb ikinci türden olup daha çok edeb ilimlerine tahsis edilmişti. Bu edeb tetkikleri okulu; bir nahiv okulu, bir Kur'ân okulu, bir ilkokul ve ortaokul olmakla beraber özelde yazı eğitiminin verildiği başlıca mekânlardı.⁴⁵

Mekteb, alanında yetkin bir edîble birlikte uzun yıllar sürecek olan yüksek derecede eğitim-öğretim faaliyetlerine öğrencilerini hazırlardı. Örneğin Halife Me'mûn'un neslinden gelen Ahmed b. Ali ez-Zevvâl (509-586/1115-1190) mektepten on dört yaşında ayrılmış, nahiv ve sözlük okumak

⁴⁰ Versteegh, "Arap Dili Öğretiminin Tarihçesi", 331-353.

⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ*, 6/2394 v.dğr.

⁴² Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında...*, 62.

⁴³ Abdulmehdî Racih, *el-Hareketü'l-'ilmiyye fi'l 'asri'l-Abbâsî* (Ürdün: Mûte Üniversitesi, Doktora Tezi, 2003), 9.

⁴⁴ Jacob M. Landau, "Küttâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003, 27/3-4.

⁴⁵ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında...*, 57.

üzere Cevâlikî'nin (öl. 539/1144) yanına gitmiş ve on bir yıl onun ihtisas öğrencisi (sahibtuhû) olarak kalmıştı.⁴⁶ Ali b. Zeyd el-Beyhakî (öl. 565/1169), ilk gittiği küttâbda on beş yaşına gelinceye kadar nahiv, lügat ve şiirle ilgili on bir kitap ezberlemişti. On beş ve on altı yaşlarındayken devam ettiği ikinci küttâbında nahiv ve lügatle ilgili dört eser, beşinci bir eserin bir bölümünü ve darb-ı mesellerle (emsâl) ilgili ise iki eser ezberlemişti. Kısaca Beyhakî'nin küttâbda nahiv, lügat, şiir ve emsâle dair toplam on beş kitabı ezberlediği aktarılmaktadır. Beyhakî sözü edilen alanlarla ve diğer alanlarla ilgili ezberlediği eserlerin isimlerinin bazılarını, “Meşâribü't-tecârib” adlı eserinde yer verdiğini Yâkût el-Hamevî bizlere aktarmaktadır.⁴⁷ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît (öl. 244/858) ketâtib'de dil/edeb ve nahiv eğitimi veren hocaların başında yer almıştır.⁴⁸

Hız. Peygamber döneminden itibaren mescit ve camiler ibâdet merkezi olmanın yanında siyasî, toplumsal ve askerî meselelerin görüşüldüğü, ilim tedrisinin yapıldığı mekânlar olmuştur. Cami, İslâm âlemindeki şehirlerde dinî ilimlerin yanı sıra edeb ilimlerinin de öğretimi için kullanılan ilk müesseselerden olmuştur.⁴⁹ Örneğin Yûnus b. Habîb'in (öl. 182/798) ilk hocalarından Hammâd b. Seleme (öl. 167/784), Basra Camii'nde (Mescidü'l-Câmi') Hasan el-Basrî'nin (öl. 110/728) ders halkasından geçip gider ve camiinin diğer kısmında bulunan Arap dili âlimlerinin (ashâbü'l-'Arabiyye) derslerine katılırdı.⁵⁰ Tâhir b. Ahmed b. Babşâz (öl. 469/1077), Kahire'deki Amr b. el-'As Camii'nde nahiv ilmiyle, Ali b. Tâhir el-Kaysî es-Sülemî (öl. 500/1106), Dımaşk'taki Emeviye Camii'nde Arap diliyle (el-'Arabiyye) ilgili dersler vermişlerdir.⁵¹ İbnü'ş-Şecerî (öl. 542/1148), cuma günleri Bağdat'taki Mansûr Câmi'inde kendisinden önce Sa'leb'in (öl. 200-291/815-904) ders verdiği yerde nahiv öğretmiştir.⁵² İbnü'l-Mâsih olarak bilinen Ali b. Hasan (öl. 562/1167), Dımaşk'taki Emeviye Camii'nde Kur'ân, tefsir, nahiv ve fıkıh ile ilgili dersleri verdiği halkası bulunmaktaydı. Emîniyye Medresesi'nde muîd/asistan⁵³ olduktan sonra zikri geçen camide bir süre dersler vermiş, daha sonra Mücâhidiyye Medresesi'nde de bir müddet ders vermek

⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 1/449; Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında...*, 57.

⁴⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 4/1760.

⁴⁸ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 138-140.

⁴⁹ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında...*, 60.

⁵⁰ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lüğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1984), 51.

⁵¹ Kiftî, *İnbâh*, 2/95, 283.

⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992-93), 18/61-62.

⁵³ Müderris dersi bitirdikten sonra talebelerin zihinlerinde güzel bir şekilde yer etmesi için dersi tekrarlayan, dersin zor kısımlarının açıklayan ya da ilk etapta anlayamayan güç noktaları vuzuha kavuşturan kimse. Bk. Tâcüd-din es-Sübki, *Mu'îdü'n-ni'am ve mubîdü'n-nikam*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr v.dğr. (Kahire, 1948, 1993), 108; Kalkaşendî (öl. 821/1418), *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ'* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1340/1922), 5/464.

üzere görevlendirilmiştir.⁵⁴ İbnü'l-Enbârî'nin öğrencilerinden nahiv ve lügat âlimi Ali es-Sincârî, aylık altmış dirhemlik (yaklaşık dört dinarlık) sabit bir maaşla Sincar Camii'nde Arap diline dair dersler vermiştir.⁵⁵

“el-Makâmât” yazarı ve dil âlimi el-Harîrî'nin (öl. 516/1122) de kendi mescidinde edeb ile ilgili dersler verdiği rivayet edilmektedir.⁵⁶ Mescitlerde nahiv tedrisatı yapan kimi hocaların öğrencisinden ücret talep ettiği zamanlar da olmuştur. Örneğin Ebû İshâk ez-Zeccâc (öl. 311/923), hocası Yezîd el-Müberrid'den (öl. 286/900) nahiv ilmini öğrenmek istediğinde el-Müberrid, ona mesleğini sormuş, o da camcı olduğunu ve her gün bir buçuk dirhem kazandığını söylemesi üzerine ez-Zeccâc, el-Müberrid'e her ay bir dirhem vermek kaydıyla öğrencisi olmuştur. Yine ez-Zeccâc'ın tavsiyesi üzerine el-Müberrid'in zengin bir ailenin çocuğuna otuz dirhem karşılığında nahiv dersi verdiği⁵⁷ rivayet edilmektedir. Ebû Ali el-Fârisî'nin (öl. 377/987) de Mebremân olarak bilinen Ebû Bekir Muhammed b. Ali'den ücret -ki yüz dinara tekabül ettiği aktarılmaktadır- karşılığında Sîbeveyhi'nin “el-Kitâb” isimli eserini okuduğu rivayet edilmektedir.⁵⁸ Bunun yanı sıra el-Müberrid, Ebû'l-Abbas Sa'leb (öl. 291/904) ve İbn Düreyd (öl. 321/933) gibi dilcilerin devletten maaş aldıkları da aktarılmaktadır.⁵⁹

Bazen nahiv hocası, mescitteki yerini uzun yıllar değiştirmeyerek öğrencilerine nahiv ilmi vermiştir. Meselâ Ebû Abdillâh İbrâhîm el-Atekî (Niftaveyh) (öl. 323/935) Bağdat'ta Mansur mescidinde elli yıl boyunca yerini değiştirmeksizin nahiv dersleri vermiştir.⁶⁰ Mescit ve camiler, medreseler kurulduktan sonra da dile dair ilimlerin öğretildiği mekânlar olmaya devam etmiştir. Meselâ Ebû'l-Hüseyn Yahyâ b. Abdü'l-Mu'tî b. Abdu'n-Nûr ez-Zevâvî'nin (öl. 628/1230-31), Mısır'da *Câmi'u'l-'Atik*'te Arap diline (*edeb*) dair dersler verdiği⁶¹ aktarılmaktadır. İbn Hallikân'ın (öl. 681/1282) kendisinden “Her görüşmemde fıkıh ve edebî ilimlere dair zor gördüğüm konuları sorar ve tatmin edici cevaplar alırdım”⁶² dediği İbnü'l-Hâcib (öl. 646/1249), hem Emeviyye Camii'nde Mâlikî mezhebine tahsis edilen zâviyede hem de Kahire'de Fâziliyye Medresesi'nde

⁵⁴ Kiftî, *İnbâh*, 2/241-242.

⁵⁵ Kiftî, *İnbâh*, 2/234.

⁵⁶ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 280.

⁵⁷ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 183-184.

⁵⁸ Bakırcı-Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 83; Mehmet Reşit Özbalkıç, “Ebû Ali el-Fârisî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/88-90.

⁵⁹ Meselâ bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/326.

⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 1/114-122.

⁶¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/197.

⁶² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/250.

dersler vermiştir.⁶³ 626-627 (1229-1230) yıllarında Ebü'l-Bekâ İbn Ya'îş'in (öl. 643/1245) talebesi İbn Hallikân, onun Revâhiyye Medresesi ve Halep Camii'nde tedris faaliyetinde bulunduğunu, kendisinden İbn Cinnî'nin "el-Lüma" ismindeki kitabını okuduğunu, edeb alanında derin bir vukufiyete sahip olduğunu belirtir.⁶⁴

Devlete ya da şahıslara ait vakıf olmayan müesseselerde de edebî ilimler tedris edilmiştir.⁶⁵ "Ders meclislerinde" ve "ders halkalarında" eğitimi yapılan ilimler arasında nahiv ve Arap dilinin diğer dalları da yer almıştır.⁶⁶ Farklı türden ilimlerin tedrisi adına ilim erbabının bir araya geldiği yerler olarak "ilim meclisleri" burada zikredilebilir. Örneğin Bağdat'ta nahiv âlimlerinin hem kendi eserlerini hem de başka eserleri müzakere etmek ve bu şekilde farklı alanlardaki bilgi birikimlerini artırmak adına toplandıkları bir meclisten (meclisü'n-nahviyyîn) söz edilmektedir.⁶⁷ Kaynaklarda bir âlimin adıyla anılan meclislere de değinilmektedir. Ali b. Hamza el-Kisâî'nin (öl. 189/805) kendisine ait bir meclisi olduğu ve başka âlimlerle hem nahve hem de sarfa dair müzakere ve münazaralarda bulunduğunu kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁶⁸ İbn Düreyd'in (öl. 321/933) de kendisine ait bir meclisinin olduğu aktarılmaktadır.⁶⁹ Aslen Yahudi olup sonradan ihtida eden Fâtımî hükümdarı el-Azîz'in (hilâfeti: 365-386/975-996) veziri Ya'kûb b. Killis (öl. 380/991) de hem evinde hem de kendisine ait mecliste başta dile dair olmak üzere farklı alanlara yönelik toplantılar düzenlemiştir.⁷⁰ el-Muktefî Liemrillâh (hilâfeti: 530-555/1136-1160) ile el-Mustencid Billâh (hilâfeti: 555-566/1160-1170) dönemlerinde vezirlik yapmış Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin (öl. 560/1165) edeb ve din ilimleriyle ilgilenen âlimlere yönelik bir meclisinden bahsedilmektedir. Hatta onun Nizâmiye dil âlimlerinden Cevâlikî'den edeble ilgili dersler okuduğu rivayet edilmektedir.⁷¹ Tabîb olmasının yanı sıra edîb kimliğiyle öne çıkan Ebû Ca'fer ez-Zehbî'nin (öl. 600/1204) de edebe dair meselelerin müzakere edildiği bir meclisin müdavimi olduğu aktarılmaktadır.⁷²

⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/248-250; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr (Kahire: Dârü't-Turâsî'l-Arabî, 1972), 2/86-89; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf v.dğr. (Beyrut, 1996), 23/264-266.

⁶⁴ İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, 7/48.

⁶⁵ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında...*, 71 v.dğr.

⁶⁶ Ahmed İhvânî, *et-Terbiye fi'l-İslâm* (Kahire: Dârü'l-Ma'arif, 1999), 33.

⁶⁷ bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 6/2685.

⁶⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 4/1748.

⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 6/2496-97.

⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 7/29.

⁷¹ Hayatıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/230-244.

⁷² bk. İbn Ebî Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibbâ'*, şerh ve thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1965), 537.

“Halkalar” da edeb ilminin tedris edildiği, edebe dair meselelerin tartışıldığı, buna dair kitapların okutulduğu yerler olmuştur.⁷³ Meselâ Basra Câmii’nde çok sayıda ders halkası bulunmaktaydı ki bunlardan bir tanesi Halîl b. Ahmed’in (öl. 175/791) halkasıydı. Bu halkada nahvin zor meseleleri, şiir ve arûz gibi mevzular ele alınırdı.⁷⁴ İslâm âleminin başkentlerindeki “divanlar” da edeb ilimlerinin tedrisinin yapıldığı, özellikle divan kâtiplerinin eğitimlerinin sağlandığı önemli mektepler arasındadır. Ayrıca edeb dallarındaki eğitimle buna dair ilmî münazaralar ve müdâreseler sultanların, emirlerin ve halifelerin saraylarında da gerçekleşmiştir.⁷⁵ Halife oğullarına nahiv, şiir ve Kur’ân eğitimi çoğu zaman sarayda verilmiştir.⁷⁶ Meselâ Ya’kûb b. İshâk es-Sikkît, Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellâh’ın (847-861) çocuklarına nahiv eğitimi vermiş ve bunun karşılığında bin dirhem almıştır.⁷⁷

Ders mekânı olarak kullanılan önemli yerlerden biri de evlerdir. Eğitim yerleri olarak sıkça kullanılan evler, bilhassa öğretilen hususi ilim dalı için herhangi bir eğitim müessesesi bulunmadığı zaman bu fonksiyonu icra etmiştir. Evler, meşgul ettikleri ilim dalı müesseseseleşmiş eğitimin bir parçası olmakla beraber herhangi bir tedris kürsüsüne sahip olmayan âlimler tarafından da kullanılmıştır.⁷⁸ Genellikle hocaların kendi evleri, okuma ve yazmanın öğrenilip temel düzeyde bilgilerin elde edildiği ilk ders mekânları olmanın yanı sıra ilk eğitimin tamamlanmasından sonra da eğitim-öğretim mekânı olma özelliğini korumuştur. Bu bilhassa belli bir ilmî geleneğe sahip, ilmî ve kültürel düzeyi yüksek ailelerde görülen bir durumdu. Durum böyle olunca bir çocuk ilk eğitimini ailesinden ve çoğu zaman da babasından almıştır. Başka bir ifadeyle kişinin ilk eğitimini babasından veya ailesindeki başka birinden alması yaygın bir uygulamaydı. Örneğin Ebü’l-Alâ el-Ma’arrî’nin (öl. 449/1057), nahiv ve lügati babasından okuduğu⁷⁹ rivayet edilmektedir. Görüldüğü üzere eğitimin aile içerisinde alınması ve dolayısıyla evlerin aynı zamanda birer ilim mekânı olma özelliği dinî ve felsefî ilimlerle sınırlı değildi. Zira dile dair eğitim, temel yazma ve okuma becerilerin kazanılması da aile içerisinde gerçekleşebilmiştir. Başka bir ifadeyle evler, felsefe ve diğer yabancı ilimlerin tedrisinin yanı sıra edeb mahfilleri veya kulüplerinin düzenli toplanma yeri olma işlevi de üstlenmiştir.⁸⁰ Örneğin

⁷³ Meselâ bk. Kıftî, *İnbâh*, 3/242.

⁷⁴ Yağmûrî, *Nûru’l-kabes fi ahbâri’n-nuhât ve’l-udebâ’ ve’ş-şu’arâ’ ve’l-‘ulemâ’*, nşr. Rudolf Sellheim (Wiesbaden, 1384/1964), 58.

⁷⁵ Raciğ, *el-Hareketü’l-‘ilmiyye*, 9; Makdisi, *İslâm’ın Klasik Çağında...*, 78.

⁷⁶ Raciğ, *el-Hareketü’l-‘ilmiyye*, 9.

⁷⁷ Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ’*, 138.

⁷⁸ Makdisi, *İslâm’ın Klasik Çağında...*, 74.

⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/113.

⁸⁰ Makdisi, *İslâm’ın Klasik Çağında...*, 74.

Hârûn b. Muhammed'in (öl. 335/947) evi; dinî, edebî vs. tüm ilim dallarındaki âlimlerin toplandığı yer hâline gelmişti.⁸¹ Kırâat, tefsir, nahiv ve lügat gibi alanlarda dönemin önemli âlimlerinden olan ve Bû Ca'fer olarak bilinen Ahmed b. Ali b. Ebî Ca'fer Muhammed b. Ebî Sâlih (öl. 544/1150) de evini ilim tedrisine açan isimlerden biridir.⁸²

Abbâsî döneminde âlimler kendi evlerini öğrencilere açarak başta Arapça olmak suretiyle Kur'ân, hadis, tefsir, edebiyat ve hat gibi ilimleri öğretmişlerdir.⁸³ Ebû Alî Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr b. Ahmet (öl. 210/825) buna örnek verilebilir. Kutrub, nahvi başta Sîbeveyhi olmak üzere çok sayıda Basralı âlimden tedris etmiştir. Hatta "cırcır böceği (gece böceği)" manasına gelen "Kutrub" sözcüğü kendisine bizzat Sîbeveyhi tarafından verilmiştir. Bunun sebebi ise Ebû Alî'nin bıkmadan ve usanmadan seher vaktinde ilim öğrenme talebiyle Sîbeveyhi'nin evinin kapısında beklemesidir.⁸⁴ Benzer bir durum Sîbeveyhi ile el-Halîl arasında da yaşanmıştır. Zira Sîbeveyhi, uzun süre el-Halîl ile gerek evinde gerekse umuma açık yerlerde mudârese/müzakere etme imkânı bulmuştur. Bunun yanında el-Halîl de aynı alaka ve sevgiyi Sîbeveyhi'ye göstermiştir. Hatta bazen kendisine "مَرْحَبًا بِرَائِي لَا يَمَلُّ / Hoş geldin ey usanmayan ziyaretçi!" şeklinde hitap ettiği aktarılmaktadır. Ömer el-Mahzûmi bu durumu, "Böyle bir sözü el-Halîl'in Sîbeveyhi'den başkası için söylediğini hiç duymadım"⁸⁵ şeklinde dile getirmektedir. Kimi âlimler, medreselerde eğitim verirken farklı nedenlerle ayrılmalarına rağmen eğitim faaliyetlerinden uzaklaşmamış, evlerinde talebe yetiştirmeyi sürdürmüşlerdir.⁸⁶ Bu durum, medreseler kurulduktan sonra da evlerin dil eğitiminin verildiği mekânlar olarak devam ettiğini göstermektedir.

2. Nizâmiye Medreselerinde Arap Dili Öğretimi

Edebî ilimlerin tam ve doğru bir şekilde öğrenilmesi, diğer ilimlere geçmeden önce deyim yerindeyse zorunluluk addedilmiştir. Nitekim Nizâmiye Medreselerinde hem öğrencilik hem de müderrislik yapan Gazzâlî (öl. 505/1111), "er-Risâletü'l-ledunniyye" adlı eserinde edeb kapsamında değerlendirdiği lügat, nahiv, sarf ve kadim Arapların şiirlerini Kur'ân tefsirinde ve hadisi anlamada zorunlu şart olarak görmüştür. Ona göre Kur'ân tefsiri ve hadislerin te'vîli konusunda konuşmayı ve sözünün de doğru olmasını isteyen kişinin öncelikle dil/lügat ilmini

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/63.

⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 1/398.

⁸³ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, nşr. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1995), 30/48.

⁸⁴ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 76-77.

⁸⁵ Kiftî, *İnbâh*, 2/352.

⁸⁶ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Târîhi*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınevi, 1998), 45.

tahsil etmesi ve nahiv ilminde derinleşmesi, i'râb⁸⁷ alanında mahir olması, tasrîf⁸⁸ biçimlerinde tasarruf edebilecek hâle gelmesi gerekmektedir. Dil (lügat) ilmi, bütün ilimlere ulaştırıcı merdiven konumundadır. Dolayısıyla dili bilmeyene ilimleri tahsil etme yolu kapalı olduğundan ilim talebesinin dilin hükümlerinden müstağni kalması söz konusu değildir. Neticede dil ilmi, asılların aslı konumundadır.⁸⁹

Selçuklular döneminde Arap dili, yalnızca medreselerde tedrisi yapılan bir ilim ve kültür dili ya da başta medreseler olmak üzere diğer kurumlara ait vakfiyeler; resmî menşurlar, yazışmalardaki resmî bir dil veyahut da şiir, münşeât⁹⁰ mecmuaları gibi alanlarda kullanılan edebî bir dilden ibaret değildi. Zira konuşma dili Türkçe olmasına rağmen Arapça mescit, kervansaray, han, köprü kitabeleri, mezar taşları gibi pek çok yerde kullanılacak kadar gündelik hayatın merkezindeydi. Bunun dışında aklî ve naklî ilimleri öğrenmek Arapçaya bağlıydı. Medreselerdeki ders kitaplarının, özellikle dini ilimlerle ilgili olanların dili Arapça idi. Ders kitaplarının dilinin Arapça olması, bu kitapları anlayabilmek için bu dilin öğretilmesini gerektirmiştir. Bu nedenle Arapça medrese ders programlarında dinî ilimlerden önce müfredatta yer almıştır.⁹¹ Zira yüksek düzeyde eğitim-öğretim faaliyetlerinin icrası için öncelikle edeb ilimlerine dair temel bilgilerin öğrenilmesi gerekiyordu.⁹²

Arapçanın dinî metinlerle ve dinî ilimlerle olan sıkı bağı, medreseler kurulduktan sonra da devam ederek öğretimi bu minvalde gerçekleşmiştir. Nitekim medreseler kurulmadan önce edebî ilimler başlıca küttâb, âlimlerin kendi evleri, kütüphaneler, kitapçı dükkânları, mescit ve cami gibi kurumlarda öğretilmiştir. Miladi X. ve bilhassa XI. yüzyıllardan itibaren medreseler kurulmaya başladıktan sonra Arap dili (edeb) ve daha özeldi nahiv bu kurumlarda da tedris edilmiştir. Abdülatîf el-Bağdâdî'nin (öl. 629/1231) fıkıh ve nahiv öğrenmek için gittiği Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde dil âlimi Kemâleddin el-Enbârî'nin kendi derslerine katılabilmesi için Abdülatîf el-Bağdâdî'yi yeterli görmemesi üzerine onu öğrencilerinden el-Vecîh el-Vâsıtî'den (öl. 632/1215-

⁸⁷ Cümle içerisinde kelimelerin konumu ve kelime sonlarındaki son seslerin durumu.

⁸⁸ Fiil çekimi, fiillerden elde edilen ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe vs. oluşturulması ve bu isimlerin çekimini konu alan ilim.

⁸⁹ Gazzâlî, *er-Risâletü'l-ledünniyye*, nşr. Ebû Sehl Necâh İvaz Sıyâm (Kahire: Dârü'l-Maktum, 2014), 41-42.

⁹⁰ Mektup dâhil her türlü resmî ve hususî yazıyı toplayan, yazım esaslarını gösteren eserlerin genel adına denir. Bk. Mustafa İsmet Uzun, "Münşeât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/18-20.

⁹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 33; Civelek, "Selçuklu Döneminde Arap Dili ve Öğretimi", 1/187-206; Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 274-293.

⁹² Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında...*, 127.

16) özel ders almasını tavsiye etmesi, onun da Vâsîti'nin Zaferiyye Mescidi'ndeki ders halkasına iştirak ederek nahve dair kendisinden istenen kitap ve kitap şerhlerini okuması⁹³ buna örnek gösterilebilir.

Dil/lügat ve edebî sanatlar fıkıh dâhil dinî ilimlere hazırlayıcı bir niteliği haiz olduğundan⁹⁴ medreselere ait vakfiyelerde genellikle öğretim kadrosuna bir nahiv âliminin atanacağı şartı da konmuştur. Nitekim Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin vakfiye şartları arasında buraya Arap dilini öğretmek üzere bir nahiv şeyhinin atanacağı şartı bulunmaktadır.⁹⁵ Ayrıca edebî ilimlerin (tedrîsü'l-edeb) ve daha özeldə nahiv ilminin öğretildiğini (tedrîsü'n-nahv) vurgulamak üzere "tedrîs" ifadesine bizzat yer verilmektedir.⁹⁶ Bunun dışında edebî ilimlere dair yetkinlikleriyle öne çıkan Hatîb et-Tebrîzî'nin (öl. 502/1109), Abdülkâhir el-Cürcânî'nin (öl. 471/1078-79) talebesi⁹⁷ Ali b. Muhammed b. Ali el-Fasîhî el-İstirâbâzî'nin (öl. 516/1122) ve el-Cevâlikî'nin (öl. 540/1145) sırasıyla Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde edebî ilimlere (edeb/nahiv, lügat vs.) dair dersler verdiği rivayet edilmektedir.⁹⁸ Bununla birlikte medreselerin başlıca amacı fakîh yetiştirmek olduğundan istisnai örnekler haricinde edebe dair çalışmaların temelde bu maksada yönelik olduğunu vurgulamak gerekir.⁹⁹ Farklı bir ifadeyle edîb yetiştirmek, dinî müesseselerin gayesi olmayıp onların başlıca amacı dinî ilimler (fıkıh ilimleri vs.), Kur'ân ve hadis alanlarında âlim yetiştirmektir.¹⁰⁰

Şâfiî mezhebi dışında farklı mezhep mensuplarına görev verilmeyeceği hem Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne ait vakfiyede hem de kimi rivayetlerden açıkça anlaşılmaktadır. Hatta bu şartın nahiv şeyhi/hocası için de geçerli olduğuna dair haberler kaynaklarda mevcuttur. Örneğin dönemin öne çıkan dâhilcilerinden el-Ukberî (öl. 616/1219), talebelik hayatına kendisi de Hanbelî olan İbnü'l-Cevzî'nin fıkıh ilmindeki yardımcısı (muîd) olarak başlamış, daha sonra ise kendisine Nizâmiye müderrisliği teklifinde bulunulmuştur. Fakat o, nahiv ve lügat ilmi hocalığına

⁹³ İbn Ebî Usaybia, 'Uyûn, 683-696; George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. ve inceleme: Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 145-152.

⁹⁴ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında...*, 63.

⁹⁵ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 16/102, 304; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân* (Beyrut: Dâru Risâleti'l-'Alemye, 1434/2013), 19/221.

⁹⁶ Kıftî, *İnbâh*, 3/255; Dimyâtî, *el-Müstefâd min zeyli târihi Bağdâd*, thk. M. Mevlûd Halef-Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986), 434.

⁹⁷ el-Fasîhî'nin Abdülkâhir el-Cürcânî'den nahiv okuduğuyla ilgili bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 5/1964.

⁹⁸ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 271, 274-275; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/337, 6/192.

⁹⁹ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında...*, 287.

¹⁰⁰ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında...*, 261.

getirilmesi için kendisine sunulan “Şâfiîliğe geçme” şartını reddetmiştir.¹⁰¹ Dönemin öne çıkan nahiv âlimlerinden el-Vecîh İbn Dehhân el-Vâsıtî'nin (öl. 632/1215-16) durumu ise Nizâmiye Medresesi'nde müderris olmada Şâfiî mezhebine mensubiyetin önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Zira Vâsıtî, önceleri Hanbelî mezhebine mensupken Hanefîliği, sonrasında ise Şâfiîliği benimsemiştir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla kendisine teklif edilen şartları kabul edip Şâfiîliği seçtikten sonra medresede ona nahiv ve lügat hocalığı verilmiştir.¹⁰² Bununla birlikte Şâfiî mezhebine mensup olmamasına rağmen medresede ders veren müderrislerin varlığı bilhassa edebî ilgili ilimlerde bazı esnekliklerin olabileceğini göstermektedir. Nitekim Hanbelî âlimlerden el-Cevâlîkî'nin durumu buna örnek gösterilebilir.¹⁰³ Hatta Mu'tezilî âlimlerden ez-Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) el-Cevâlîkî'nin derslerine iştirak ettiği ve altmışaltı yaşındayken kendisinden icâzet aldığı rivayet edilmektedir.¹⁰⁴

Melikü'n-nühât (nahiv âlimlerinin sultanı) lakabıyla tanınan Ebû Nizâr el-Hasan b. Sâfi (öl. 568/1173), Nizâmiye'de nahiv dersi veren el-Fasîhî'den¹⁰⁵ nahivle ilgili dersler almıştır ki bu dil bilgini, kendi döneminde nahiv ve nahiv usûlünde önde gelen âlimlerden biri olmuştur.¹⁰⁶ Yine Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir (öl. 571/1176), Bağdat Nizâmiyesi'nde fıkıh ve hadisle birlikte nahivle ilgili dersler alan isimlerden birisidir.¹⁰⁷ Hem Hatîb et-Tebrîzî hem de el-Fasîhî el-İstirâbâzî'nin edebî dair dersler vermek üzere istihdam edildiği bilgisinden¹⁰⁸ hareketle Nizâmiye Medresesi'nde dil öğretiminin nahivle sınırlı olmadığı, edebî diğer alanlarının da öğretim konusu yapıldığını söylemek mümkündür. Nizâmiye Medresesi dil âlimlerinden Cevâlîkî ve İbnü's-Şecerî'den ders alan el-'Attâbî'nin (öl. 556/1161) nahiv, lügat, 'Arabiyye ve bilhassa fesahat ve hattatlığı ile öne çıkması¹⁰⁹ bu hususa işaret edebilir. Ayrıca belâgatın her şeyden önce Kur'ân ile irtibatlandırılması;¹¹⁰ nahiv, lügat ve edebî diğer dalları için Kur'ân tefsiri ve Hz. Peygamber'in sözlerinin şerhi için İslâm öncesi dönem Araplarının tarihi ve onlarla ilgili her şey için *şevâhid*

¹⁰¹ İbn Receb, *ez-Zeyl'âlâ tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî (Kâhire, 1952-53), 2/111.

¹⁰² Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, I-IV, 3/255; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16/726; İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut, 1987), 1/260-262.

¹⁰³ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 18/46-47; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/342; İbn Receb, *Tabakâti'l-Hanâbile*, 1/205.

¹⁰⁴ Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/270. Ayrıca bk. Ahmet Beken, “Nizâmiye Medreseleri'nde Öğretimi Yapılan İlimler”, *ÇÜİFD* 21/2 (2021), 415-443.

¹⁰⁵ bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 5/1964.

¹⁰⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/92-94.

¹⁰⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd ve Muhammed el-Tenâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Ahlû (Kâhire, 1964-1976, 1992), 7/217.

¹⁰⁸ Dimyâtî, *el-Müstefâd*, 434; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/192.

¹⁰⁹ Kıftî, *İnbâh*, 3/188.

¹¹⁰ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında...*, 166.

(ispatlayıcı örnekler/deliller) getirilmesi¹¹¹ nahivle birlikte edebî diğer disiplinlerinin de öğretim konusu yapıldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim “en-Nahvî” unvanı sadece dilbilgisi değil, aynı zamanda edebiyat dersi veren hoca için de kullanılmaktaydı.¹¹² Huart da Bağdat Nizâmiye Medresesi’nde Arap dili ve edebiyatıyla ilgili ilimlerin (gramer, şiir, lügat, belâgat vs.) önemli yer tuttuğunu misalleriyle anlatmaktadır.¹¹³ Abdülatîf el-Bağdâdî, gençlik çağına erdiğinde babasının kendisini Bağdat Nizâmiye Medresesi’nde fıkıh ve nahiv öğrenmek üzere ders arkadaşı ve dil âlimi Kemâleddin el-Enbârî’ye götürdüğünü; dil, lügat, edebiyat/edeb ve fıkıh ile ilgili dersler veren¹¹⁴ Hatîb et-Tebrîzî’nin aruza dair eserini ve ferâiz konularını içeren bir kitabını okuduğunu belirtmektedir¹¹⁵ ki bu durum, hem dil öğretiminin Nizâmiye’deki önemini hem de müderrislik yapan âlimlerin telif ettikleri eserlerin medresede okutulduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte vakfiyede nahiv öğretmek üzere bir âlimin istihdam edileceği bilgisinden hareketle ağırlıklı olarak nahiv ilminin tedris edildiği ve edeb derken çoğunlukla nahvin kastedildiği de iddia edilebilir.

Edebî ilimlere dair öğrenimini Bağdat Nizâmiyesi’nde yapan ve edebî ilimlere hâkimiyetle bilinen Hatîb et-Tebrîzî, yine aynı medresede uzmanı olduğu edebî ilimlerle ilgili dersler vermiştir.¹¹⁶ Edebe dair ilimlerde dönemin önde gelen âlimlerinden dersler alan ve kendisi de edeb alanında yetkinleşen el-Fasîhî el-İstirâbâzî olarak bilinen Ebü’l-Hasan Ali b. Ebî Zeyd Muhammed b. Ali en-Nahvî’dir (öl. 516/1122). Bilhassa nahve dair yetkinliği ona Bağdat Nizâmiyesi’nde bu alanla ilgili ders verme payesi sağlamıştır.¹¹⁷ Enbârî ve Yâkût el-Hamevî, “Fasîhî” lakabını, el-Fasîhî’nin Kûfe dil mektebi âlimlerinden Ebü’l-Abbâs es-Sa’leb’in (öl. 291/904) “Kitâbü’l-fasîh”¹¹⁸ adlı eserini sürekli olarak mütalaa etmesine bağlamaktadır.¹¹⁹ Büyük Selçuklu Devleti döneminde yetişmiş meşhur nahiv âlimlerinden birisi de Ebü’l-Berekât Abdurrahman b. Ebi’l-Vefâ el-Enbârî en-Nahvî’dir (öl. 577/1181). Enbârî, o dönem için Nizâmiye’de müderris olan Ebû Mansûr er-Rezzâz’dan Şâfîî fıkıhı, İbnü’ş-Şecerî’den (öl. 542/1148) de nahiv öğrenmiştir. Lügat ilmini ise Cevâlîkî’den tahsil etmiştir. Bu ilimlerin dışında edebî diğer alanlarıyla ilgili de dersler alan

¹¹¹ Kalkaşendî, *Subhu’l-a’şâ*, 1/58; Makdîsî, *İslâm’ın Klasik Çağında...*, 156.

¹¹² Makdîsî, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, 312.

¹¹³ bk. Clément Huart, *A History of Arabic Literature*, New York: D. Appleton and Company, 1903, 162 v.dğr.

¹¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/191-196.

¹¹⁵ İbn Ebî Usaybia, *Uyûn*, 683-696.

¹¹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/191-196; İbn Neccâr, *el-Müstefâd*, 18/258.

¹¹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/337.

¹¹⁸ Kitapta III. (IX.) yüzyılda Bağdat ve civarında yaşayan halkın dilinde yanlış olarak kullanılan kelime ve ifadelerin doğru (*fasîh*) şekilleri açıklanmaktadır. İsmail Durmuş, “Sa’leb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/25-27.

¹¹⁹ Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ*, 274; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-üdebâ*, 5/1964.

Enbârî dilde ileri bir seviyeye erişmiştir. Enbârî, sözü edilen ilimler arasından asıl şöhretini nahiv sayesinde elde etmiştir. Nizâmiye Medresesi'nde muîdlik görevi de yapan Enbârî, sonrasında nahivle ilgili dersler vermek üzere yine burada istihdam edilmiştir. Fakat o burada yalnızca nahve dair dersler vermemiş, bunun yanında gerek ilmî gerekse halka açık vaazlarda da bulunmuştur. Nihayetinde başta yetkinleştiği edeb alanıyla ilgili olmak üzere çok sayıda kitap telif etmiştir. Basra ve Kûfe dil mekteplerinin ihtilâf ettikleri meselelerin ele alındığı *İhtilâfu'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* önde gelen eserlerinden birisidir.¹²⁰

“el-Emâlî” adlı eseriyle şöhret bulmuş İbnu's-Şecerî'nin bilhassa Câmî'u'l-Mansûr'da cuma günleri nahiv ve edeble ilgili verdiği derslere çok sayıda öğrenci katılmıştır. Yetmiş yıl boyunca nahiv okuttuğu rivayet edilen İbnu's-Şecerî, uzun tahsil hayatı boyunca içlerinde Ebü'l-Berekât Kemâleddin el-Enbârî, İbnü'l-Haşşâb, İbn Abîde, Ebü'l-Yümn el-Kindî, Ebü'l-Hasan b. Zâhîde, Dellâülkütüb ve Abdülkerîm es-Sem'ânî (öl. 562/1166-67) gibi âlimlerin bulunduğu çok sayıda talebe yetiştirmiştir.¹²¹ Hatta bunlardan bazıları Nizâmiye'de müderrislik yapan dil âlimlerinden dersler almıştır. Örneğin Tâcuddîn Ebu'l-Yümn Zeyd b. Hasen b. Zeyd el-Kindî el-Bağdâdî (öl. 613/1217), el-Cevâlikî'den (öl. 540/1145) dil, İbnu's-Şecerî'den de nahivle ilgili dersler almıştır. Sem'ânî ise Bağdat Nizâmiyesi'nde İbnu's-Şecerî'den şiirle ilgili dersler aldığını bildirmektedir.¹²² Bunun dışında İbnu's-Şecerî'ye Ebû Ali el-Fârisî'nin “el-Îzâh” ile İbn Cinnî'nin “el-Luma” adlı eserlerini okumuştur. Bulduğu dönemde nahiv ilminde önemli yer edinen el-Kindî, Eyyûbî meliklerine Dimaşk'ta Sîbeveyhi'ye ait “el-Kitâb”ı, Ebû Ali el-Fârisî'ye ait “el-Îzâh”ı, ez-Zemâşerî'ye “el-Mufassal”ı okutmuştur.¹²³ Yine 552 (1157) yılında tamamladığı son yolculuğunun ardından Merv'de ikamet etmeye başlayan Abdülkerîm es-Sem'ânî ölünceye kadar bütün zamanını Nizâmiye ve Amîdiye medreselerinde öğrenci okutarak, eser telifinde bulunup vaazlar vererek geçirmiştir.¹²⁴ İbnu's-Şecerî'nin öğrencilerinden Ebu'l-Ğanâim Habşî b. Muhammed b. Şuayb el-Vâsitî (öl. 565/1170), lügat ilmini dönemin önde gelen dil âlimlerinden ve aynı zamanda

¹²⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/139-140; Kiftî, *İnbâh*, 2/169-171; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 21/113-115; Sübkî, *Tabakât*, 7/155-156.

¹²¹ Hüseyin Elmalı, “İbnü's-Şecerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/219-220; Hüseyin Ersönmez, “İbnu's-Şecerî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”, *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 13 (Haziran 2021), 301-326.

¹²² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/46.

¹²³ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 3/1330; Tayyar Altıkulaç, “Ebü'l-Yümn el-Kindî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/351-352.

¹²⁴ Sübkî, *et-Tabakât*, 7/182; Mehmet Efendioğlu, “Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/461-462.

Nizâmiye müderrislerinden olan el-Cevâlikî'den almıştır.¹²⁵ İbnu's-Şecerî'nin bir başka öğrencisi (ki kendisinden nahiv okumuştur) Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Bekrî (öl. 575/1180) de el-Cevâlikî'den lügat ilmi alan ve Nizâmiye Medresesi'nin kütüphane görevlilerinden (hâzin) biridir.¹²⁶ el-Cevâlikî ise kendisinden on yedi yıl boyunca edebe dair dersler aldığı hocası Hatîb et-Tebrîzî'nin ikinci halefi olarak Nizâmiye'de müderrislik görevini icra etmiştir. O, medresede başta kendisi gibi dilci olan oğlu İsmâil b. Mevhûb'a olmak üzere Sem'ânî, İbnü'l-Enbârî ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî gibi dönemin önde gelen diğer âlimlerine hocalık yapmıştır.¹²⁷

Nizâmiye'de müderris olan ve nahivle ilgili ders veren diğer bir âlim Ebû'l-Berekât et-Tikrîttî'dir (öl. 597/1201). Onun nahiv dışında şiire dair dersler verdiği, hatta bu derslerde bazen şiir okuduğu rivayet edilmektedir.¹²⁸ Nizâmülmülk'ü methetmek üzere yazdığı *el-Kasîdetü't-Tantarâniyye* eseriyle şöhret bulmuş olan Ebû Nasr Muînüddin Ahmed b. Abdürrezzâk et-Tantarânî (öl. 485/1092) de Bağdat Nizâmiyesi'nin önde gelen âlim, edip ve müderrislerindendir.¹²⁹ Ömrünün sonlarına doğru Bağdat'a geçen ve Nizâmülmülk'ün iltifat ve ikramına mazhar olması sebebiyle Mücâşîî'nin (öl. 479/1086) de Bağdat Nizâmiyesi'nde nahiv ve lügate dair dersler vermiş olması ihtimal dâhilindedir. Öğrencileri arasında Nişâbur ve Bağdat'ta verdiği derslere devam eden Abdülğâfir el-Fârisî, Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, Harîrî, Ebû Ğâlib Şücâ' b. Fâris ez-Zühli es-Sühreverdi, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Kattân, Ebü'l-Berekât Hibetullah b. Mübârek es-Sakatî, İbnü's-Şecerî, Ebü'l-Hüseyn Mübârek b. Abdülcebbâr et-Tuyûrî gibi isimler yer almaktadır.¹³⁰

İbn Ebî Usaybia'nın (öl. 668/1269), Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin öğrenim hayatıyla ilgili verdiği bilgilerden¹³¹ hareketle de edebî ilimleri öğrenmenin ve bu alanda ehliyet kazanmanın Nizâmiye'de öğrenim görme adına önem arz ettiğini göstermektedir. Buna göre kaynak dil olması sebebiyle Arap dili sadece dinî ilimlerin değil, felsefî/aklî ilimlerin öğretiminde de gerekli görülmüştür. Ayrıca edeb sadece söz konusu ilimlerin tedrisinden önce değil, dilde yetkinleşme

¹²⁵ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 2/803; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, nşr. M. Ebü'l-Fazl (Kahire, 1384/1964), 1/492.

¹²⁶ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1666; Süyûtî, *Buğye*, 2/142.

¹²⁷ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 18/46-47; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/342-344, 6/191-196.

¹²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16/726.

¹²⁹ İsmail Durmuş, "et-Tantarâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/576-577.

¹³⁰ Kıftî, *İnbâh*, 2/48, 299-301, 3/52; Mustafa Altundağ, "Mücâşîî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/444-445.

¹³¹ Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin öğrenim hayatıyla ilgili bk. İbn Ebî Usaybia, 'Uyûn, 683-696; Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 145-152; Mahmut Kaya, "Abdüllatîf el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/254-255.

amacıyla bundan sonra da öğrenilebilmiş ve dil alanında uzmanlaşma hedefi güdülmüştür. Başka bir ifadeyle sarf ve nahiv gibi dile müteallik ilimler, diğer dinî ve aklî/felsefî ilimlerle birlikte de tedris edilebilmiştir. Öğrencisi İbnü'l-Attâr'ın naklettiğine göre Nevevî (öl. 676/1277) bir günde fıkıh, fıkıh usûlü, hadis, mantık ve kelâm dışında sarf ve nahivle ilgili dersler almıştır.¹³² Bununla birlikte medresede dilin farklı alanlarına yönelik verilen derslerin seviye bakımından birbirinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca mescit, cami ve özellikle küttâb ile medreselerdeki dilin de seviye açısından birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Buna göre medreseler dinî ilimlerde olduğu gibi edebî ilimler için de daha üst kurumları temsil etmektedir. Zira küttâblarda okuma, yazma ve aritmetikte olduğu gibi dil öğretiminde de başlangıç seviyesinde bir eğitim söz konusudur. Ayrıca eğitimin küçük yaşlardan itibaren başlaması zaman içerisinde aynı ilmin bile farklı seviyelerden tedrisini gerektirmiştir. Diğer bir husus ise -ağırlık dinî ilimlerde olmakla birlikte- edebî ilimlerle birincilerin öğretiminin/öğreniminin aynı mekânlarda gerçekleştiğidir. Nitekim Kur'ân ve edeb ilimleri aynı zaman diliminde çocukluktan on beş yaş civarına kadar ve aynı mekânda, yani mektep veya küttâbda birlikte öğretilirdi. On beş yaşından sonra ise tıpkı fıkıhta olduğu gibi edeb alanında da yükseköğrenim başlardı¹³³ ki bunun gerçekleşme alanları mescit, cami ve bilhassa medreselerdir.

Abdüllatîf el-Bağdâdî'yle ilgili rivayetten anlaşıldığı kadarıyla medresede ders materyali olarak müderrisin kendi eserleri öne çıkarken dilde klasikleşen Sîbeveyhî'nin "el-Kitâb"ı, İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) "Edebü'l-kâtib" ve "Takvîmü'l-lisân"ı, Müberrid'in "el-Muktedab"ı, İbn Dürüsteveyhî'nin (öl. 347/958) "Kitâbü'l-küttâb"ı, Mütenebbî'nin (öl. 354/965) "Dîvân"ı, Ebû Ali el-Fârisî'nin "el-Îzâh"ı ve "et-Tekmile"si, İbn Cinnî'nin "el-Lüma"ı, Harîrî'nin "el-Makâmât"ı gibi eserler öne çıkmıştır. Başka bir ifadeyle medreselerde hem dilde klasikleşen eserler hem de buralarda görevli müderrislerin kendi eserleri birlikte okutulmuştur. Bunların haricinde meselâ medresede müderrislik yapan Hatîb et-Tebrîzî'nin "el-Kâfi fi'l-'arûz ve'l-kavâfi" ve "Şerhu'l-lüma' fi'n-nahv" ile Kemâleddin el-Enbârî'nin dinî ilimlere dair eserleri bir tarafa bilhassa "el-İnsâf fi mesâ'ili'l-hilâf", "Nüzhetü'l-elibbâ' fi şabakâti'l-üdebâ" ve "Esrârü'l-'Arabiyye" adlı edebe dair eserlerinin de ders materyali olarak kullanılmış olabileceği rivayetten anlaşılmaktadır. Ayrıca rivayetten hareketle sadece alanla ilgili temel eserler değil, bunların şerhlerinin de okunduğu ve her iki türde de ezberin yaygın bir yöntem olarak benimsendiği anlaşılmaktadır. Dinî ilimleri öğretmek üzere müderris olarak tayin edilen âlimin aynı zamanda dile dair dersler de vermiş olması muhtemelse de -vakfiyede açıkça belirtildiği üzere- bu alanda çoğunlukla kendi döneminde

¹³² İbnü'l-Attâr, "Tuhfetü't-tâlibîn fi tercemeti'l-İmâm Muhyiddîn", *el-Îcâz fi şerhi Ebî Dâvûd es-Sicistânî* içinde, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan es-Selmân (Ürdün: Dârü'l-Eseriyye, 2007), 49-50.

¹³³ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında...*, 133.

öne çıkan dil âlimleri görev yapmıştır. Bu durum, Nizâmiye’de hem dinî ilimleri (özellikle Şâfiî fikhını) öğretmek hem de dile/nahve dair dersler vermek üzere müderrislerin istihdam edildiğini, bunun yanında medresede belli bir düzeyde uzmanlığın olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Başta sarf ve nahiv olmak üzere edebe dair diğer ilimler; dinî ilimlerin doğru anlaşılması, açıklanıp yorumlanması için zarurî olduklarından yalnız Nizâmiye Medreselerinde değil, aynı dönemde (Meşhed-i Ebû Hanîfe gibi) ve sonrasında (örneğin Müstansırıyye Medresesi’nde) kurulan medreselerde de ve hatta günümüze dek tedrisine devam edilmiştir. Örneğin Meşhed-i Ebû Hanîfe’de temelde Hanefî fikhının usûlü ve fîrûu okutulmakla birlikte Kur’ân ve hadis ilimleri, Arapça, edebiyat, riyâziyat ve ferâiz gibi ilimlerin de okutulduğu anlaşılmaktadır.¹³⁴ Yine “el-Elfiyye fi’n-nahv” eseriyle bilinen ve bu eseri Osmanlı dönemi medreselerinde okutulan İbn Mâlik et-Tâî’nin (öl. 672/1274), Halep’te Sultâniyye ve Âdiliyye medreselerinde dil ve kıraatle ilgili dersler verdiği aktarılmaktadır. O, sözü edilen alanlarla ilgili dersleri gittiği Hama’da da devam ettirmiş, bir süre sonra Dımaşk’a dönerek buraya yerleşmiştir. İbn Mâlik, hayatının sonuna kadar hem dile hem de kıraate dair dersler vererek bu alanlarla ilgili eser telifine devam etmiştir.¹³⁵

3. Müstansırıyye Medresesi’nde Arap Dili Öğretimi

Nizâmiye Medreseleri’nin aksine Müstansırıyye Medresesi’ne alınacak öğretici kadro ile öğrenci sayısı vakfiyede açıkça belirtilmiştir. Vakfiyeye göre medreseye her mezhepten altmış iki fakîh, dörder muîd ve birer müderris, bir nahiv şeyhi/hocası, bir ferâiz (miras hukuku) hocası, bir hadis şeyhi/hocası ve hadis talimi yapmak üzere on hadis öğrencisi (müstemi’in), iki kârî¹³⁶, bir tıp şeyhi/hocası ve tıpla ilgilenecek on Müslüman tıp öğrencisinin atanmasına, maddî durumları kötü olan öğrencilerin (eytâm) kalıp barınabilmeleri için bir mekân (mekteb) ve yine burada yatılı olarak iskân edecek öğrenciler için bir hamam bina edilmesine karar verilmiştir.¹³⁷ Ayrıca medreseye alınacak talebelerin iaşelerinin karşılanması adına ekmek, et, tatlı vs. yiyecek ve içeceğin tahsis edilmesi de kararlaştırılmıştır.¹³⁸ Neticede vakfiye şartlarına bakıldığında nahiv

¹³⁴ Abdulhamit Dünder, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 54.

¹³⁵ Safedî, *Kitâbü’l-vâfi bi’l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâût-Mustafa Türkî (Beyrut, 1420/2000), 3/286-289; Süyûtî, *Buğye*, 1/130-137; Makkarî, *Nefhu’t-tib*, nşr. İhsân Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1388/1968), 2/222-233.

¹³⁶ Genel olarak Kur’an okuyucusu, kıraât hocası anlamlarına gelen kârî, kıraât tariklerinin bilen ve özellikle de yedi kıraat konusunda uzman olan kişilere verilen bir isimdir. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 5/464.

¹³⁷ Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’ât*, 739.

¹³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 17/212-213; Zehebî, *Düvelü’l-İslâm*, thk. Hasan İsmail Merve-Mahmud el-Arnâût (Beyrut: Dâru’s-Sadir, 1999), 143; Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 362.

hocasının öğretim kadrosu içerisinde yer aldığı ve diğerlerinden bağımsız olarak istihdam edileceği açıkça anlaşılmaktadır.

Yukarıda kısaca değinilen vakfiyeden, buradaki öğretim kadrosundan, kimi talebe biyografilerinden¹³⁹ ve medreseyle ilgili bilgi veren temel kaynaklardan hareketle Müstansırıyye’de usûl, fûru’, helâl ve harâm bilgisi, hilâf, Kur’ân, tefsir, hadis, ferâiz, nahiv, kafiye ilmi, matematik, tıp ve bununla ilgili olarak sıhhatin ve beden sağlığının korunması (hıfzu kıvâmî sıhha/takvîmü’l-ebdân) gibi ilimlerin okutulduğu¹⁴⁰ anlaşılmaktadır. Medresenin eldeki mevcut vakfiyesine¹⁴¹ bakıldığında Nizâmiye’de olduğu gibi Müstansırıyye’ye de bir nahiv şeyhinin/hocasının alınacağı belirtilmektedir.¹⁴²

Ayrıca medresede Arap dili ve edebiyatı (edeb) ve bu kapsamda değerlendirilen sarf, nahiv, belâgat ve hüsn-ü hatta dair derslerin okutulduğu kimi rivayetlerden anlaşılmaktadır. Nitekim Arap dili, mûsîkî, hilâf, tarih, edebiyat-şiir, hat gibi alanlarda öne çıkmış, aynı zamanda Müstansırıyye Medresesi Kütüphanesi (Hazâinü’l-Kütüb) müstensihlerinden olan Safiyüddin Abdü’l-Mü’min b. Fâhîr’in (öl. 693/1294) biyografisiyle ilgili aktardığı bir anekdot¹⁴³ burada sözü edilen ilimlerin tedris edildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Bununla birlikte Safiyüddin’in mûsîkî de dâhil edebe dair ilimleri medresenin ana bünyesinde tedris edip etmediği kesin değildir. Bu da bu ilimleri medresenin kütüphanesinde ya da içerisinde medresenin de yer aldığı külliyeinin herhangi bir bölümünde tedris etmiş olabileceğini ihsas ettirmektedir.

Müstansırıyye Medresesi’nde de dil öğretimi için çoğunlukla dönemin önde gelen âlimleri istihdam edilmek üzere tercih edilmiş ve bu anlamda uzmanlığa önem verilmiştir. Nitekim medreselerin dönemin yüksek öğretim kurumları olması daha üst düzey bir eğitimi gerektirirken bu tür bir uzmanlığı da kaçınılmaz kılmıştır. Başka bir ifadeyle başta nahiv olmak üzere edeb kapsamındaki ilimler her biri bizatihi ilim oldukları için de tahsil edilebilmiştir. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Sa’îd el-Hüseynî (öl. 639/1241-1242) adlı kişi, Müstansırıyye’de nahiv ile ilgili dersler vermiştir ki Zehebî (öl. 748/1348) onu Müstansırıyye’nin “Arapça Şeyhi” (*Şeyhu’l-‘Arabiyye*)

¹³⁹ Bununla ilgili bk. Ahmet Beken, *Nizâmiye ve Mustansırıyye Medreselerinde Dinî İlimlerin Öğretimi* (Ankara: Bizim Büro Matbaa Dağıtım Bas. Yay. 2017), 197-248.

¹⁴⁰ İbnü’l-Fuvatî [?], *el-Havâdisü’l-cami’a ve’t-tecâribü’n-nâfi’a fi’l-mi’eti’s-sâbi’a*, thk. Mehdî en-Necm (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1424/2003), 61; Erbilî, *Hulâsatü’z-zehebi’l-mesbûk muhtasar min Siyeri’l-mülûk*, nşr. Mekkî es-Seyyid Câsim (Bağdat: Mektebetü’l-Müsenâ, 1964), 286-287.

¹⁴¹ Vakfiye ile ilgili bk. Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’ât*, 739; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 17/212-213; Zehebî, *Düvelü’l-İslâm*, 143; Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, 362; Zehebî, *Siyeru a’lâm*, 23/163.

¹⁴² bk. Zehebî, *Siyeru a’lâm*, 23/163.

¹⁴³ Bunun için bk. Kütübî, *Fevâtü’l-vefeyât ve’z-zeylû aleyhâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü’s-Sâdır, 1973-74), 2/411-412.

olarak tanıtmaktadır.¹⁴⁴ Nahiv âlimi ve bu alana dair tasnif sahibi olan Cemâlüddîn Hüseyin b. İyâz (öl. 681/1282-1283) da burada Arap diline (*edebe*) yönelik ve bilhassa nahivle ilgili dersler vermiştir.¹⁴⁵ Nitekim “İbnü’s-Sebbâk” olarak bilinen ve hem Müstansırıyye’de¹⁴⁶ hem de Meşhed-i Ebû Hanîfe dersler veren Ali b. Sencer b. Abdullah (öl. 750/1350), edeb ilmini yine burada nahiv müderrisi olan Hüseyin b. İyâz’dan almıştır. O, Zemahşerî’nin “el-Mufasssal”ını, İbnü’l-Cinnî’nin “el-Lüma”ını, “el-Elfiyye”yi, “el-Bidâyetü’l-Manzûme”yi ve İbnü’l-Hâcib’in usûlünü ezberlemiştir.¹⁴⁷ Bağdat’ta Meşhed-i Ebû Hanîfe;¹⁴⁸ Dimaşk’ta Hâtûniyye, Kassâ’in ve Reyhâniyye medreselerinde müderrislik yapan Hanefî fakihî İbnü’l-Fasîh (öl. 755/1354)¹⁴⁹ de Müstansırıyye’de Arap diline yönelik dersler veren Arapça Şeyhlerindendir.¹⁵⁰ İbn Şeyh el-‘Uveyne el-Mevsilî de İbn Cinnî’nin “el-Lüma”ını Mühezzebüddin en-Nahvî’nin yanı sıra Müstansırıyye’nin Arap dili müderrislerinden Şemsüddin el-Hacerî et-Tibrîzî’den okumuştur.¹⁵¹

Neticede Nâcî Ma’rûf’un da öne sürdüğü gibi Müstansırıyye’de dinî ilimlerin yanında dil (sarf, nahiv), edebiyat (şiir, arûz, kafiye, belâgat vs.) ve tabîî bilimlerin (tıp, aritmetik, hendese, kimya vs.) birlikte okutulduğu¹⁵² söylenebilir. Ancak Müstansırıyye bünyesinde Dârü’l-Hadîs, Dârü’l-Kurrâ/Kur’ân ve Dârü’ş-Şifâ gibi bölümleri barındırır da burada edebî ilimlerin (nahiv, sarf, belâgat vs.) tedrisine yönelik müstakil bir bölümün kurulmadığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında dil ilimlerine yönelik müstakil bir ihtisas medresesinden (*Dârü’l-Hadîs* gibi) söz etmek de mümkün değildir. Bu nedenle Arap diline yönelik derslerin medresenin ana bünyesinde olabileceği gibi revâk kısmında, yani sahn ve eyvânlarında ya da kütüphanesinde gerçekleştirildiği şekilde bir çıkarımda bulunulabilir. Nitekim bunun en güzel örneği, İbnü’s Sakîl el-Cezerî’nin yüz altmış âlimin hazır bulunduğu bir mecliste Müstansırıyye Medresesi revâkında yaptığı derstir.¹⁵³

Arap dili öğretimi için Nizâmiye’de de müstakil bir yapıdan söz edilmemektedir. Bununla birlikte 486/1093-94 yılında Erdeşîr b. Mansûr Ebü’l-Hüseyin el-Abbâdî’yi (öl. 547/1152) dinlemek

¹⁴⁴ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî (Beyrut: Dârü’l-Küttâbi’l-Arabî, 1990-2000), 46/414; a.mlf., *el-Müştebih fi’r-ricâl: Esmâ’ihim ve ensâbihim*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Delhi: ed-Dâru’l-İlmiyye, 1987), 166.

¹⁴⁵ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 51/72-73.

¹⁴⁶ Kureşî, *el-Cevâhir*, 2/621.

¹⁴⁷ Safedî, *Kitâbü’l-vâfi bi’l-vefeyât*, 21/100. Ayrıca bk. Ma’rûf, *Târîhu ‘ulemâi’l-Müstansırıyye*, 1/93-96.

¹⁴⁸ Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudiyye fi tabakâti’l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh M. El-Hulv (Kahire: Dâru Hicr, 1413/1993), 1/204.

¹⁴⁹ Nu’aymî, *ed-Dâris fi târihi’l-medâris* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1410/1990), 1/403.

¹⁵⁰ Nâcî Ma’rûf, *Târîhu ‘ulemâi’l-Müstansırıyye* (Kahire: Müessesetü Dâri’s-Şa’b, 1976), 1/85.

¹⁵¹ Safedî, *Kitâbü’l-vâfi bi’l-vefeyât*, 21/40.

¹⁵² Ma’rûf, *Târîhu ‘ulemâi’l-Müstansırıyye*, 1/25, 30.

¹⁵³ Ma’rûf, *Târîhu ‘ulemâi’l-Müstansırıyye*, 2/291.

üzere bir araya gelen halkı tasvir eden İbnü'l-Cevzî, Nizâmiye Medresesi'nin fizikî durumuyla ilgili de bilgi vermekte ve medresenin farklı bölümlerinden bahsetmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin anlatımına göre halk medresenin bütün odalarını ve salonlarını doldurmuş, hatta kalabalık medrese çevresine ve çatılara taşmıştır. Sadece erkek dinleyicilerin kapladığı alan 170'e 120 zirâ' (27.000 yarıdakare: 23.411 m²: 23 dönüm civarında) olarak hesaplanmıştır. Kadınların kapladığı alanın ise erkeklerinkinden daha fazla olduğu aktarılmaktadır.¹⁵⁴ Burada medresenin bölümlerinden söz edilirken "revâk, sahn, beyt, ğurfe ve sath" kelimelerinin çoğulu kullanılmakta ve bir anlamda medresenin farklı bölümlerine göndermede bulunmaktadır. Dolayısıyla hem Nizâmiye hem Müstansırıyye Medreselerinde edebe dair ilimlerin medreselerin mezkûr bölümlerinin birinde icra edildiği şeklinde bir çıkarıma varılabilir. Başka bir ifadeyle edebî ilimler medreselerde ve medreselere ait kütüphanelerde tedris edildiği gibi bu kurumlara bitişik bölümlerde de tedris edilebilmiştir.

Sonuç

Dinin temel kaynaklarının dilinin Arapça olması, sınırların genişlemesiyle Arapçanın Arap olmayanlara öğretilmesi ihtiyacı ve dilde yapılan hataların artması, resmî yazışmalarda Arapçanın kullanılması ve bilim dili olması gibi sebeplerle Arapça erken dönemlerden itibaren öğretimi yaygın bir şekilde yapılmıştır. Bâdiyeler, küttâb, evler, mescit ve camiler, kitapçı dükkânları, kütüphaneler, devlet daireleri ve medreseler Arapça öğretiminin yapıldığı başlıca mekânlardır. Başta nahiv olmak üzere edebî ilimler önceden olduğu gibi medreseler kurulduktan sonra da müfredatın önemli bir parçasını teşkil etmiştir. Nitekim hem Nizâmiye Medreselerinde hem de Müstansırıyye Medresesi'nde Arap dili (edeb) ve bilhassa nahivle ilgili derslerin verildiği bu kurumlara ait vakfiyelerden, buralardaki öğretici kadrodan ve burada öğrenim gören öğrenci biyografilerinden anlaşılmaktadır. Vakfiyesinde Şafî mezhebi mensuplarına hasredildiği açıkça belirtilen Nizâmiyelerde dil (nahiv) öğretimi söz konusunda olduğunda zaman içerisinde bir esnekliğin olduğu görülmektedir. Bu nedenle dil öğrenmek isteyen ancak farklı mezhepten olan kimseler de bu kurumlardan istifade imkânı bulmuştur. Nitekim dil öğretimi için zaman zaman farklı mezhepten müderrisler de istihdam edilebilmiştir. Müstansırıyye'de ise ne fikhî mezhepler açısından ne de dil öğretimi açısından bir sınırlama zaten olmamıştır. Diğer bir ifadeyle sözü edilen medreseler yapısal olarak ve öğretilen ilimler açısından bazı farklılıklar taşısa da Arap dili ve edebiyatının öğretimi açısından benzer özellikler göstermektedir. Ancak bu kurumlarda dinî ilimlerle birlikte Arap dili ve edebiyatının öğretiminin farklı düzeylerde olmak üzere tedris edildiği bir gerçektir. Dolayısıyla Nizâmiye ve Müstansırıyye Medreselerinde dil öğretiminde salt

¹⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/3; Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında...*, 220.

dinî ilimlere hazırlayıcı bir amaç güdülmemiştir. Bunun yanı sıra dilde de daha ileri bir seviyeye ulaşmak hedeflenmiştir. Nitekim medreselerdeki öğretici kadronun çoğunlukla dönemin önde gelen âlimleri arasından seçilmesi bunu ihsas ettirmektedir. Ayrıca medreselerin vakfiyelerinde buralarda “nahiv şeyhi”nin istihdam edileceğinin belirtilmesi, dil öğretimi için alınacak kişilerin o alanda otorite kabul edilen âlimler arasından seçildiğinin başka bir göstergesidir. Yine sözü edilen medreselerdeki kimi dil âliminin “en-Nahvî” nisbesiyle anılması, hem dilde dönemin önde gelen kişilerinin istihdam edildiğini hem de dil eğitiminin medreselerde daha üst düzeyde gerçekleştiğini göstermektedir. Zira bunlar arasından Bağdat dil mektebinin sistemleşmesinde etkin rol oynayan isimlerin yer aldığı görülmektedir. Bu isimler bilhassa sarf, nahiv, lügat ve belâgat alanlarında öne çıkmış ve bu alanlarda dersler verip eser telif etmişlerdir. Bu eserlerin medreselerde okutulduğuyla ilgili örnekler ise sınırlıdır. Ancak Nizâmiye ve Müstansırıyye’de görev yapan âlimlere ait telifâtın bu kurumlarda ders materyali olarak kullanıldığı ileri sürülebilir. Bunun yanında bu medreselerde dinî ilimlerin/metinlerin anlaşılmasında önemli katkıları olan lügat, şiir ve belagat gibi ilimlerin de tedris edildiği hem buradaki öğretici kadronun yazdığı eserlerden hem de kimi rivayetlerden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Dârü’l-Hadîs, Dârü’l-Kur’ân, Dârü’ş-Şifâ/Dârü’t-Tıb gibi bölümleri bünyesinde barındırmasına rağmen Müstansırıyye Medresesi’nde dil öğretimine ayrılmış müstakil bir yapıdan/bölümden söz edilmemektedir ki aynı durum Nizâmiyeler için de geçerlidir. Ancak bu dil öğretiminin ihmal edildiği anlamına gelmemektedir. Zira Arap dili ve belagati ya da kısaca edeb her dönemde ve neredeyse her medresede öğretilen/öğrenilen ilimler arasında yer almıştır.

Kaynakça

- Ahmed, Münîruddîn. *Muslim Education and the Scholars' Social Status up to the 5th Century Muslim Era (11th Century Christian Era) in the Light of Ta'rihi Bağhdâd*. Zurich: Der Islam, 1968.
- Alak, Musa. "Sarf (Tasrîf) İlmi". *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Altıkulaç, Tayyar. "Ebü'l-Yümn el-Kindî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/351-352. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Altundağ, Mustafa. "Mücâşî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/444-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Attâr, Ahmed Abdulğafûr. "Mukaddimetü's-sıhah". mlf. İsmâil b. Hammâd el-Cevherî. *es-Sıhah/Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. 6 Cilt. nşr. Ahmed Abdulğafûr Attâr. Beyrut, 1407/1987.
- Bakırcı, Selami-Demirayak, Kenan. *Arap Dili Grameri Tarihi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2001.
- Beken, Ahmet. *Nizâmiye ve Mustansırıyye Medreselerinde Dinî İlimlerin Öğretimi*. Ankara: Bizim Büro Matbaa Dağıtım Bas. Yay. 2017.
- Beken, Ahmet. "Nizâmiye Medreseleri'nde Öğretimi Yapılan İlimler". *ÇÜİFD* 21/2 (2021), 415-443.
- Cengiz, Emin. "EndülüS Tefsir Geleneğinde Belağat İlminin Yeri". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Nisan 2021), 277-289.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd el-. *es-Sıhah/Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. 6 Cilt. nşr. Ahmed Abdulğafûr Attâr. Beyrut, 1407/1987.
- Civelek, Yakup. "Selçuklu Döneminde Arap Dili ve Öğretimi". *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*. 1/187-206. Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 2001.
- Çelebi, Ahmed. *İslâm'da Eğitim-Öğretim Târîhi*. çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi, 3. Basım, 1998.
- Çıkar, Mehmet Şirin. "Nahiv İlmi". *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi Sarf*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1968.
- Dimyâtî, Ahmed b. Aybek, ed-. *el-Müstefâd min zeyli târihi Bağhdâd*. thk. M. Mevlûd Halef-Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986.

- Durmuş, İsmail. “Sa’leb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/25-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Durmuş, İsmail. “et-Tantarâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/576-577. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Dündar, Abdulhamit. *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Efendioğlu, Mehmet. “Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem’ânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/461-462. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Efgânî, Saîd. *Min târihi’n-nahv*. Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1398/1978.
- Elmalı, Hüseyin. “İbnü’ş-Şecerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/219-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Emîn, Ahmed. *Duha’l-İslâm*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1351-1355/1933-1936.
- Enbârî, Kemâleddin el-. *Nüzhetü’l-elibbâ’ fi tabakâti’l-üdebâ’*. thk. İbrâhim es-Sâmerrâî. Ürdün/Zerkâ: Mektebetü’l-Menâr, 1985.
- Ersönmez, Hüseyin. “İbnu’ş-Şecerî’nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”. *Balkesir İlahiyat Dergisi* 13 (Haziran 2021), 301-326.
- Fâkihî, Abdullah b. Ahmed el-. *Şerhu kitâbi’l-hudûd fi’n-nahv*. thk. Ramazan Ahmed ed-Demîrî. Kahire, 1408/1988.
- Gazzâlî. *er-Risâletü’l-ledünniyye*. nşr. Ebû Sehl Necâh İvaz Sıyâm. Kahire: Dârü’l-Maktum, 2014.
- Hamevî, Yâkût el-. *Mu’cemü’l-üdebâ’/İrşâdü’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb*. 7 Cilt. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1993.
- Hazer, Dursun. “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”. *Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 274-293.
- Hindâvî, Hasan. *Menâhîcu’s-sarfıyyîn ve mezâhibuhum*. Şam: Dârü’l-Kâlem, 1989.
- Huart, Clément. *A History of Arabic Literature*. New York: D. Appleton and Company, 1903.
- İbn Asâkir, Ebü’l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh. *Târîhu medîneti Dimaşk*. 80 Cilt. nşr. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî. Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1995.
- İbnü’l-Attâr, Alâeddin Ali b. İbrâhim. “Tuhfetü’t-tâlibîn fi tercemeti’l-İmâm Muhyiddîn”. *el-İcâz fi şerhi Ebî Dâvûd es-Sicistânî* içinde. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan es-Selmân. Ürdün: Dârü’l-Eseriyye, 2007.
- İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fi târihi’l-mülûk ve’l-ümem*. 19 Cilt. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1992-93.

- İbnü'l-Cevzî, Sıbt. *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*. 23 Cilt. Beyrut: Dâru Risâleti'l-'Alemiyye, 1434/2013.
- İbn Cinnî. *el-Münsifli-kitâbi't-tasrif*. 3 Cilt. nşr. İbrâhim Mustafa-Abdullah Emîn. Kahire: Vizâretü'l-Maârifî'l-Umûmiyye, 1373-79/1954-60.
- İbn Ebî Usaybia. *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ'*. Şerh ve thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1965.
- İbnü'l-Ekfânî. *İrşâdü'l-kâsıd ilâ esne'l-mekâsıd fi envâ'i'l-'ulûm*. thk. Abdülmün'im Muhammed Ömer. Kahire, t.s.
- İbnü'l-Esîr, Ziyâuddîn. *el-Messelü's-sâ'ir fi edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*. 4 Cilt. nşr. Ahmed el-Hûfî-Bedevî Tabâne. Kahire: Dâru Nahdati Mısır, t.s.
- İbn Fâris. *es-Sâhibî fi fihri'l-luğati'l-Arabiyye ve mesâlihâ ve süneni'l-Arabi fi kelâmihâ*. nşr. Ahmed Hasan Besec. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Ferhûn. *ed-Dibâcü'l-müzheb*. 2 Cilt. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr. Kahire: Dârü't-Turâsi'l-Arabî, 1972.
- İbnü'l-Fuvâtî [?], *el-Havâdisü'l-cami'a ve't-tecâribü'n-nâfi'a fi'l-mi'eti's-sâbi'a*. thk. Mehdî en-Necm. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbn Haldûn. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. 2 Cilt. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. Dımaşk, 2004.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtu'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zamân*. 8 Cilt. thk. İhsan Abbâs. Beyrut, 1968.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 21 Cilt. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Cîze: Dârü'l-Hicr, 1418/1998.
- İbn Receb. *ez-Zeyl'alâ tabakâti'l-Hanâbile*. 2 Cilt. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Kâhire, 1952-53.
- İhvânî, Ahmed. *et-Terbiye fi'l-İslâm*. Kahire: Dârü'l-Ma'arif, 1999.
- Erbilî, Abdurrahman b. İbrahim b. Sunbut. *Hulâsatü'z-zehebi'l-mesbûk muhtasar min Siyeri'l-mülûk*. nşr. Mekke es-Seyyid Câsim. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1964.
- İsnevî. *Tabakâtü's-Şâfiyye*. 2 Cilt. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut, 1987.
- Kafes, Mahmut. "Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi". *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 9-10 (1994-1995), 101-115.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-. *Subhu'l-a'şâ fi sinâ'ati'l-inşâ'*. 14 Cilt, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1340/1922.
- Kaya, Mahmut. "Abdüllatîf el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/254-255. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

- Kıftî, Ali b. Yûsuf el-. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*. 4 Cilt. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Dârü'l-fikri'l-'Arabî, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1986.
- Kılıç, Hulusi. "Sarf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kureşî, Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-. *Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. 5 Cilt. thk. Abdülfettâh M. El-Hulv. Kahire: Dâru Hicr, 1413/1993.
- Kûzî, Avvad b. Hamd el-. *el-Mustalahu'n-nahvî: neş'etuhu ve tetavvuruhu hatta evârihi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*. Riyad: İmâdetü'ş-Şu'uni'l-Mektebât-Câmi'atü'r-Riyâd, 1401/1981.
- Kütübî. Muhammed b. Şâkir el-. *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeylü aleyhâ*. 5 Cilt. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1973-74.
- Landau, Jacob M. "Küttâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/3-4. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Luğavî, Ebü't-Tayyib el-. *Merâtibü'n-nahviyyîn*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl. Kahire 1375/1955.
- Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Makdisi, George. *Ortaçağda Yüksek Öğretim*. çev. ve inceleme: Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Makkarî. *Nefhu't-tîb*. 8 Cilt. nşr. İhsân Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- Ma'rûf, Nâcî. *Târîhu 'ulemâi'l-Mustansriyye*. 2 Cilt. Kahire: Müessesetü Dâri'ş-Şa'b, 3. Basım, 1976.
- Mes'ûd, Fevzî. *Sîbeveyhi: Câmiu'n-nahvi'l-Arabî*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1986.
- Nu'aymî. *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Ebû Ali el-Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Racih, Abdulmehdî. *el-Hareketü'l-İlmiyye fî'l 'asri'l-Abbâsî*. Ürdün: Mûte Üniversitesi, Doktora Tezi, 2003.
- Saçaklızâde Mehmed Efendi. *Tertîbu'l-'ulûm*. nşr. Muhammed b. İsmâil es-Seyyid Ahmed. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1988.
- Safedî, Selâhaddin Halil b. Aybeg. *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*. 29 Cilt. thk. Ahmed el-Arnâût-Mustafa Türkî. Beyrut, 1420/2000.
- Sarîfînî, İbrâhim b. Muhammed es-. *el-Müntehab mine's-siyâk li-târîhi Neysâbûr*. thk. Muhammed Ahmed Abdülazîz. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409/1989.

- Süyûtî, Celâleddin es-. *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*. 2 Cilt. nşr. M. Ebü'l-Fazl. Kahire, 1384/1964.
- Süyûtî, Celâlüddîn, es-. *Târîhu'l-Hulefâ*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Sübkî, Tâcüddin es-. *Mu'îdü'n-ni'am ve mubîdü'n-nikam*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr v.dğr. Kahire, 1948, 1993.
- Sübkî, Tâcüddin es-. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. 10 Cilt. thk. Mahmûd ve Muhammed el-Tenâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Ahlû. Kâhire, 1964-1976, 1992.
- Şâtır, Muhammed eş-. *el-Mûcez fi neş'eti'n-nahv*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1403/1983.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât*. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1995.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Münşeât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*. Ankara: TTK Basımevi, 3. Basım, 1988.
- Versteegh, Kees. "Arap Dili Öğretiminin Tarihçesi". çev. Muhammed Günaydın. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Mevlânâ Anısına)*. 331-353. 16 (2007-2008).
- Yağmûrî, Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Ahmed el-. *Nûru'l-kabes fi ahbâri'n-nuhât ve'l-udebâ' ve's-su'arâ' ve'l-ulemâ'*. nşr. Rudolf Sellheim. Wiesbaden, 1384/1964.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-. *el-İzâh fi ileli'n-nahv*. thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Dârü'n-Nefâis. 3. Basım. 1399/1979.
- Zehebî. Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Müştebih fi'r-ricâl: Esmâ'ihim ve ensâbihim*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Delhi: ed-Dâru'l-İlmiyye, 2. Basım, 1987.
- Zehebî. Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 25 Cilt. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf v.dğr. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1996.
- Zehebî. Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Düvelü'l-İslâm*. 2 Cilt. thk. Hasan İsmail Merve-Mahmud el-Arnâût. Beyrut: Dâru's-Sadır, 1999.
- Zehebî. Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. 53 Cilt. thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî. Beyrut: Dârü'l-Küttâbi'l-Arabî, 1990-2000.
- Zübeydî. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lüğaviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 2. Basım, 1984.